

AZ
ALSÓFEHÉRMEGYEI
TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI
TÁRSULAT

NEGYEDIK

É V K Ö N Y V E .

BCU (inter)rajzzal és 8 táblával ill.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:

KORÓDY PÉTER,

theologiai tanár, egyleti első titkár.

*KIADJA AZ ALSÓFEHÉRMEGYEI TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS
TERMÉSZETTUDOMÁNYI EGYLET.*

KOLOZSVÁRTT,
AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1891.

Tartalom.

	Laf.
I. Apulumi maradványok, 8 tábla és egy térképpel. Dr. Cserni Bélától	3.
II. Alsófehérvármegye egy sajátos Borokája. Juniperus Kamitzii Csató. Csató Jánostól	43.
III. II. József császár erdélyi utazásai, különös tekintettel Gyulafehérvárra. Zlamál Ágosttól	53.
IV. Az alsófehérvármegyei tört., rég. és természettudományi egyesület működése az 1890-ik évben. Közli Kóródy Péter	79.
V. † Haynald Lajos. K. P.-től	93.
VI. Az egyesület tagjainak névjegyzéke	94.
VII. Azon társulatok, melyekkel egyesületünk esereviszonyban áll	100.

Kivonat az egyesület alapszabályaiból.

2. §. *Az egyesület székhelye:* Gyulafehérvár.

6. §. *Az egyesület czélja:* Alsófehérvármegye területén a történelmi multat földeríteni; a természettudományokat művelni, s különösen Alsó-Fehérvármegyét és környékét e szempontból vizsgálni.

A megyében és határaitban elszórva létező ősi ó-, közép- és újabkori műrégiségeket ásások, adományozás — esetleg vétel útján — úgy az állat-, növény- és ásvány- és egyéb a természettudomány körébe tartozó gyűjteményt megszerezni . . . s azokat Nagy-Enyeden és Gyulafehérvárra felállítandó gyűjtőhely számára összegyűjteni stb. Czélja továbbá magán- vagy közgyűjteményeket, vagy egyes tárgyakat, levéltárakat, s egyes okiratokat gondozás alá, letét, vagy bizományba venni.

8. §. *Az egyesület tagja lehet:* minden feddhetlen előéletű mindkét nembeli egyén, továbbá község, vagy más erkölcsi személy, vagy egyesület, mely utóbbiak magukat egy kiküldött által képviselteshetik.

9. §. *Az egyesület tagjai:*

a) tiszteletbeliek, kik a tudomány, művészet, vagy kézműipar körében kivívott; vagy a társulat irányában tanúsított kitünő érdemeikért a választmány által ajánlva, a közgyűlés által ilyenekül megválasztatnak;

b) örökös alapító családok, vagy testületek, melyek egyszersmindenkorra legalább száz (100) forintot fizetnek az egyesület pénztárába, s melyek magukat bejelentendő tag által képviselteshetik;

c) alapítók, kik az egyesület pénztárába egyszersmindenkorra ötven (50) forintot fizetnek és pedig akár készpénzben, akár . . . 5%-ot. jövedelmező értékpapirokban. Alapító lehet még a választmány javaslatára az is, ki kiváló

AZ

ALSÓFEHÉRMEGYEI

TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI

TÁRSULAT

NEGYEDIK

ÉVKÖNYVE.

1 tervrajzzal és 8 táblával

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI :

KÓRÓDI PÉTER

theologiai tanár, egyleti első titkár.

KIADJA AZ ALSÓFEHÉRMEGYEI TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS
TERMÉSZETTUDOMÁNYI EGYLET.

KOLOZSVÁRT,
AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1891.

I.

APULUMI MARADVÁNYOK.

(Egy tervrajzzal és 8 táblával.)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Második közlemény.

Írta:

Dr. CSERNI BÉLA

FŐGYMN. R. TANÁR.

Bevezetés.

Mióta társulatunk az általa eszközölt ásatásokból származó szép eredmények folytán egyes tudósok figyelmét mindinkább magára vonja, beléletében is nagyobb élénkség uralkodik; az ügy iránti érdeklődés pedig fokozott mérvben kezd fejlődni.

Örömmel kell jeleznem, hogy ezen ügybuzgalom főképen azon áldozatkészségben mutatkozik, melynél fogva társulatunk, — mely különben nagyon csekély anyagi erővel rendelkezik, — évenként mindig nagyobb és nagyobb összeget adományoz az ásatások költségeinek fedezésére; így 1890-ben 100 frtot szavazott meg, de az eredménytől fellelkesedve, 1891-re már 190 forintot fordított ezen célra.

Hogy csakugyan kielégítő eredménnyel, sőt mondhatni némi szerencsével folytatjuk az ásatásokat, arról világosan tanuskodik az idei jelentésünk, mert nem csak a múlt évben már ismertetett fűrdőépület nagy részét tártuk ki folytatásképpen, s nem csak egyes becses tárgyakat gyűjthettünk muzeumunkba, hanem a már múlt évben föllelt s Dáciából eddig ismeretlen tízféle téglabélyegen kívül, az idén Apulumról még eddig szintén ismeretlen huszonkét változatot (Variant, Varietät) sőt egészen újat is találtunk.

Két év alatt harminczkettéle téglabélyeggel gyarapítani a tudós világ előtt oly nagy becsesl biró Corpus Inscriptionum Latinarum czimű feliratgyűjteményt, mindenestre oly tény, melyre társulatunk annál is büszkébb lehet, mivel az említett Corpusban 30—40 év alatt aránylag alig lett annyi bélyeg Apulumról ismertetve, mint társulatunk által a fönnebb említett rövid időköz lefolyása alatt.

Ezekhez járul még nyolcz oly téglabélyeg, mely eddigelé sem Apulumról, sem egyebünnen nem volt kimutatva.

Hogy ifju társulatunk szerény működése a tudományos világ tágabb körében is elismerő méltánylásban részesült, tanusítják a

Mommsentől (Berlin) Dr. Domaszewskytől (Heidelberg) Dr. Hampeltől (Budapest) és Dr. Jungtól (Prága) érkezett levelek, valamint az Archaeologiai Értesítő (XI. k. l. sz. 77-78. l.), a Századok (XXIV. évfoly. 826. l.) és a bécsi Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen (XIV. évf. 99. l.). — Rövid két évi működés után ez nekünk bőven elég az elismerésből, sőt egész őszintén kijelentjük e helyen, hogy az illetékes körök önzetlen elismerése hatványozni fogja buzgalmunkat.

Természetes, hogy ha kellő anyagi támogatásban részesülnénk, egészen más és sokkal gazdagabb eredményt tudnánk felmutatni. — De vigasztal bennünket a kedvezőbb jövő reménye: — hisz a nevezetes pompejii ásások, melyek most már világhírrel bírnak, sem kezdődtek másképpen, mint a mi szerény ásásaink.

A pompejii ásások is csak 150 év lefolyása alatt jutottak kellő méltatásra!

Igaz, hogy nem egy kis társulat korlátolt viszonyai tettek huresekké azokat, hanem a szépért, jóért és hasznosért lelkesülő fejlődnek és maga az ország karolta fel az emberiségre nézve közös ügyet; Olaszország óriási összegeket áldozott évenként, míg nálunk a segélyre felkért magas kormány — bár elutasító válaszában a legnagyobb sajnálatát fejezi ki, kérésünket — fájdalom! — nem teljesítette; mert a vezetése alatt álló ministeri tárczának, a mi társulatunk feladatához hasonló tudományos irányú czélokra szánt tételéből, bármily szerény összegű segélyt (!) ez idő szerint a műemléki javadalom csekély volta miatt sem engedélyezhetett.

De hát Pompejiben is először csak egyesek, a véletlen vak sors által vezetve, turkáltak a romok között és kerestek kincseket a hamu és láva-réteg alatt fekvő romok között, míg végre III. Károly nápolyi király parancsára 1748. márczius 30-án kirukkolt tizenkét szál munkás, ezek aztán hivatalból kezdték meg a kincskeresést olyformán, hogy rendszeres ásás helyett össze-vissza turkáltak a talajt. Mi sem tettünk mást, mint kincseket kerestünk és keresünk: fölkutadjuk, föltárjuk az enyészet vaskeze által elgereblyezett rögöket, hogy téglá-, cserép- s rozsdás ércdarabok alakjában elsajátítsuk az anyaföldtől azt a hagyatékot, melyet az egykori ősök — bár végrendelet nélkül — nekünk hagyományoztak. A nápolyi munkások s közöttünk a különbség csak az, hogy azok rablógazdálkodást űzve, földre löktek a rezess által megbecsülhetetlen igaz kincseket s az aranyat zsebre vágták — mi ellenben óvatosan összeszedjük az értéket.

tellenek látszó töredékeket s a művelt világ közös Wertheim-szekrényébe, a muzeumba helyezzük.

A rendszernélküli munka hiábavalóságát az olaszok is átlátva, Murat kezébe vette az ásatásokat, ki aztán 1808—1815-ben előre megállapított terv szerint s közmegelegedésre vezette a munkálatot. Egyébiránt könnyen haladhatott előre, mert az államkincstár évenként 60,000 frankot szavazott meg e nemes és tudományos célra, s azóta milliókat áldoztak ország és királyok a régi római város kitérésére.

Hogy a mi ásatásaink, melyek szintén ilyenformán kezdődtek, hasonló lefolyásúak lesznek, az egyelőre nem állapítható meg, de nem is remélhető a különböző kedvezőtlen körülmények miatt; hogy azonban mégis látható eredményt és dicséretreméltó tevékenységet fejthessünk ki a tudomány érdekében, arra nézve okvetlenül szükséges, hogy társulatunk vezetői az összes tagokkal vállvetve működjenek; ne riadjunk vissza a leküzdendő nehézségektől, legyünk a szükséghez képest ezentul is áldozatkészek, hatoljunk bátran előre, s mellőztetésünk sajtó érzetében se feledjük, hogy nem önmagunkért, hanem az emberiség közös ügyeért kell munkálkodnunk.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

* * *

Az idei évkönyvünkben leírt ásatásokat 1890-ki szeptember 5-én ugyan megkezdettük, de a munkások hiánya és drágasága miatt már ugyanazon hó 16-án félbe kellett szakasztanunk, míg végre a november hóban beállott hideg időjárás a munkásokat rákényszerítette a munkára s majdnem szakadatlanul dolgozhattunk 1890-ki november 20-tól 1891. április 20-ig, midőn ásatásunk ezen cyclusát a beálló mezei munkák miatt be kellett fejeznünk.

Az ásatásokat tervszerűen úgy intéztem, hogy az előbbi cyclusban kitért épületrészleteknek folytatását felkutattuk, a mi kellőleg sikerült is; mert az előbbi évben félbehagyott hely körül (L. a tervrajz XIV. sz.) több helyen tett próbaásatások a legszebb sikerre vezettek, mi a tervrajzból (L. a.) tisztán látható.

Ásatásaink eredményéről fölvett pontos tervrajzomon az azelőtti ásatások alkalmából kitért alapfalak rajza feketére van festve, míg a legújabb eredmények rajza a könnyebb megkülönböztetés és az évenkénti haladás feltüntetése végett párhuzamos vonalakkal van kihúzóztatva.

A feketére festett, régebbi rajznak (L. a tervrajz I—XIII. sz.) leírása társulatunk 1890-ben kiadott III-ik évkönyvében a 19—46. lapokon foglaltatik.

A jelen évkönyvben tehát a leírás csak is ezen straffirozott rajzra terjeszkedik (L. a tervrajz XIV—XXVIII. sz.), már csak azért is, hogy a fölösleges ismétlést kerüljem.

Midőn ezen szerény, de a valóságnak teljesen megfelelő rövid vázlatot igen tisztelt olvasóimnak bemutatom, nem nyomhatom el lelkem azon reményének kifejezését, hogy ha Isten éltet, nem sokára a római Apulum városa egy nagy részének határvonalait is kimutathatom, s így a most izolált rajzunkat biztosabb keretbe helyezni képes leendek, mire nézve már vannak pontos adataim, még pedig nem könyvekben, hanem magán az egykori város területén, illetőleg eltakart talaján.

Biztosra vehetjük, s ingadozás nélkül hisszük, hogy társulatunk buzgó kitarásának és lankadatlan áldozatkészségének sikerülni fog ezen most bemutatott, nagy fontossággal bíró fürdői épület kitérása után még más hasonfontosságú középületeket is felfedezni, mert, hogy itt Apulumban templomok és amphitheatrum is voltak, az nem szenvedhet kétséget.

Végül igen kedves kötelességet teljesítek, midőn legőszintébb köszönetemet kifejezem e helyen is szeretett kollegám, *Straubert Ödön* főgymnasiumi rajztanárnak, ki erkölcsi támogatásán kívül szíves volt tervrajzomat pontosság tekintetében felülvizsgálni, hasonlóképen köszönetet mondok *Tkts Pájer Adolf* vasuti mérnök úrnak, ki szíves volt ásatásaink színhelyén több talajmagassági mérést eszközölni. Nagy hálával tartozik társulatunk özvegy *Rhemann Ferenczné* ő nagyságának, ki az ásatási munkálatok felügyelésénél legszemesebb háziasszonyként segédkezik a földből kikerülő régiségek gyűjtésében. Elismerem egyszersemind *Szontagh Tibor*, főgymnasiumi tanulónak szorgalmát, ki az évkönyvünkhöz csatolt 8 táblát a természet után kellő pontossággal és ügyességgel rajzolni szíves volt.

I.

Fürdői élet a rómaiaknál.

Mielőtt ásatásunk eredményéről szóló részletesebb jelentésemet bemutatnám, különféle indokoknál fogva szükségesnek tartom e helyen rövid vázlatát adni a rómaiaknál divő fürdői életnek annál is in-

kább, mivel alig bir nagyobb fontossággal valamely középület a rómaiaknak életében, mint éppen a közfürdő, mely mindig az élet legpezsgőbb jeleneteinek érdekes és vonzó színhelye volt.

A fürdés vagy az azzal összeköttetésben álló kisebb mértékű mosakodások minden időkbén és majdnem mindenik népnél nem csekély szerepet játszott. A szertartásos fürdőzésnek kezdete a legrégibb népek történetének mondaszerű korszakaiban vész el. Melegebb vidékeken a fürdés és a mosakodás a bőrpáralgás hatályosabbá tétele végett, szükségesebb lévén, nagyobb mértékben is üzetett vala, mint a mérsékelt éghajlatú vidékeken, s így az indusok, aegyptómiaiak, perzsák, aszyrok és izraelitáknál a fürdőzés és mosakodás igen korán vétetett általános alkalmazásba.

Minthogy a víz használata azonban a test tisztátlanságát lemossa, s így magát az embert tisztává teszi, azért a fürdés és mosakodás rövid idő alatt symbolikussá vált.

Az istenség — mint minden tisztátlanságnak képzelt ellensége — azt követelte az embertől, hogy az, mielőbb áldozattal hozzájárulna, előbb szabadítsa meg magát minden tisztátlanságtól.

Habár ezen tisztogatás eleinte inkább csak ethikai értelemben volt vehető, mégis csakhamar a testi tisztogatás külső, látható cselekményévé lett, midőn megfürödtek, vagy csak kezeiket mosták meg.

Ezen megszokott eljárást bölcs törvényhozók aztán felhasználták arra, hogy a fürdést, — eltekintve egészség szempontokból vett jelentékenységétől, — vallási cselekménynyé emeljék és áltál magasztosabb jelentőséget és nagy becsét szerezzenek annak. Ez oly körülmény, mely a keleti népeknél még most is mérvadó a használásakor.

A hébereknél a fürdés és a naponkénti mosakodások a vallás által előírt kötelességek közé tartoztak, sőt bizonyos esetekben bekövetkezett beszenyezés után még a törvény által is elő voltak írva.¹⁾

A görögöknél is nagy súlyt fektettek a fürdésre és a mosakodásokra; hisz Homer és Thales szerint az Oceanos-t (= tenger, víz) minden dolognak eredete és kezdete gyanánt tüntették fel.

A legrégebb és legtermészetesebb fürdők úgy a görögöknél, mint a rómaiaknál a patak és a tenger vala, s különösen a Pythagoras követői hangsúlyozták a hideg fürdés fontosságát.

Nem csak nyáron fürödtek a folyókban, hanem gyakran még

¹⁾ Temetés után a zsidók még mai nap is mossák kezeiket.

télen is, s egyáltalán nem rettentek vissza attól, hogy az ujonnan született gyermekeket frissen lolyóvízbe mártsák.

De a hideg vízben való fürdés mellett már igen korán divattossá vált a meleg fürdők használata.

Meleg fürdővel fogadták Homer idejében és még sokkal későbbben is a szívesen látott vendégeket, sőt még a királyok leányai sem szégyenelték a szívesen látott vendég számára elkészíteni a fürdőt, vagy öt fürdés közben felszolgálni.

De különösen a lakedemoniaiak becsülték magasra a fürdést, s így azoktól a rómaiak is átvették e szokást; miért is későbbben az annyira kedvelt izzasztó fürdőt (laconicum vagy balneum) a lakedemoniaiaknak nevével hozták összefüggésbe.

A rómaiaknál is ugyanazon indokok szolgáltak alapul a fürdésre nézve, mint a többi népeknél.

Hogy a rómaiak fürdése is szoros összekötetésben állott a kultusszal bizonyítja azon tény, hogy a régi időkben a völegény és arája lakadalmuk előtt közös helyiségben megfürödtek.

A rómaiak őskorában leginkább a Tiber folyó és a tenger szolgált fürdőhelyül; a fürdés rendszerint össze volt kötve uszással és más gymnastikai gyakorlatokkal. Azon időben tehát a fürdés nem csak a test tisztán tartására szolgált, hanem más gyakorlati czéljai is voltak, minél fogva a szükségességen túl egykönnyen nem mentek.

Az arczot, kezeiket és lábaikat ugyan naponként megmosták, hogy a piszkot, mely munkaközben a testre tapodott, eltávolítsák, de hetenként csak egyszer fürödtek, s főleg akkor, midőn hetivásárra a városba mentek.

Mínthogy azonban a folyóban való fürdés, különösen téli hideg időben az epuhult rómaiaknak később kellemetlenné vált, csakhamar alkalmat szereztek maguknak arra, hogy otthon is füröd-hessenek.

Ezen czélból a konyha mellé mosószobát (lavatrina) építettek, melyet egyszersmind fürdőszobául is használtak, ellátva azt a konyhából meleg levegővel és melegített vízzel.

Ezen építkezés később szabálylá vált, melynek megtartását főképen Vitruvius, a híres római építész-mérnök ajánlotta a nyaralók (villa) építésénél.

A római nép általában sokáig maradt hiven ama régi szokás-

nak, hogy t. i. a folyókban való fürdést előtérbe helyezte s a fürdőszobában is télen át csak mérsékelt langyos vizet használt; mi a többi közt abból is látható, hogy még Scipio Afrikanus idejében is táborában a meleg vízben való fürdés tiltva volt.

De midőn a rómaiak a délországi görögökkel és Pyrrhussal közelebbi érintkezésbe jöttek, az egyszerű régi mosó- és fürdő-szoba helyébe lassanként az eredeti görög balneumat (fürdő-ház) alkalmazták, mely több szobából állott s nem csak hideg, hanem meleg fürdésre is alkalmas volt, mely utóbbi idővel az előbbit jelentékenységre nézve jóval felülmulta.

A római fürdők általános berendezését már az első közleményemben leirtam volt vázlatosan. (L. a mult évi évkönyv 27. l.).

Nagyobb fürdőknél, mint a minő például a miénk is itt Apulumban volt, a felemlített helyiségekhez még több is hozzájárult; de ezek inkább csak a fürdőközönség kényelmére és tényűzésre voltak szánva, ilyenek valának például a várószobák a fürdőzők kísérete vagy rabszolgái számára, továbbá szórakozásra és társalgásra szánt termek, a fürdés előtt és után való tartozkodásra alkalmas helyiségek, a restauratók és a boltok.

Habár ezen utóbb felsorolt helyiségek közönségesebb fürdőknél hiányzottak is, azért a szükséges fürdőhelyiségek legtöbbszörre kettős számban fordultak elé azon czélból, hogy a férfiak és a nők ugyanazon időben különváltan fürdöhessenek. Ilyen czélszerűen berendezett fürdő volt tehát a miénk is, melynek alaprajzából tisztán láthatni, hogy a szükséges kettős helyiségeken kívül (L. a tervrajz I—XII. és XIII—XXVIII. sz.) még számos tartalék helyiség volt, s ha apulumi fürdönket a Pompejiben talált három fürdővel összehasonlítjuk, bátran állíthatjuk, hogy berendezés tekintetében a miénk azoktól hátra nem maradt.

A régebbi, egyszerűbb időkben bizonyára megelégedtek a legszükségesebb három helyiséggel: a »cella tepidarium« a vízben való fürdés előtt a test felmelegítésére, a »cella caldaria« a meleg vízben való fürdésre és a »cella frigidarium« a hideg vízben való fürdésre, ezekhez járult legfőlebb még a negyedik, a »cella dstrictarium« (unctorium) a test olajjal való bekenésére alkalmas helyiség.

Ezen egyszerű fürdöket azonban a nők számára is használhatóvá tették azáltal, hogy a fürdés idejét elkülönítették.

A férfiak és nők számára való fürdők elválasztása idővel an-

nál is inkább szükségesebbé vált, mivel a nyilvános fürdőket mindig nagyobb és nagyobb számban vették igénybe a nők is, s habár a nőkre nézve eleinte a közfürdő látogatását nem igen tekintették tisztességes dolognak, később azonban minden tartozkodás nélkül használhatták ők is.

A férfi és női fürdők többnyire úgy voltak elkülönítve, hogy mindkettő ugyanegy vagy több külön bejárattal különböző oldalon birtak, s valószínűleg az így elkülönített helyiségek a következő feliratokat viselték: »Viris« — férfiaknak, »Femininis« — nőknek.

A fürdőnek gyakran csak egy fő bejárata volt s ez vezetett a közös előcsarnokba (vestibul), melyből aztán a két osztályhoz különböző ajtók nyíltak.

Igen természetes, hogy a különmeműeknek ezen kikerülhetlen találkozásakésőbb alkalmul szolgált a különféle erkölcsstelen kicsapongásokra.

A nők és férfiak fürdőjének illetően beosztása által eléretett azon czél, hogy ugyanazon egy tűzhely lássa el langyos levegővel és meleg vízzel mind a két osztály összes helyiségeit.

A fürdőket általában leginkább a férfiak vették igénybe, s nemsokára a fürdés kőkülönbség nélkül szenvedélylyé vált, egész sportszerűen üzték azt, sőt még a rabszolgáknak is megengedték a fürdők korlátolt használatát.

Midőn a római nők büszke szívében még égett a nemes erkölcsök fényes szikrája, hihetőleg csak otthon fürödtek; később azonban az anyagi jóllét annyira elpuhította a szívek kemény izmait, hogy végre kénytelenek voltak a laza vérlüktetést a narkotikus szereknél is rombolóbb hatású tetszvágygal elősegíteni; ledobták tehát a szemérem fátyolát s a lelket és testet egyaránt megölő kéjvágytól ösztönöztetve, asszonyok és leányok, vagy helyesebben mondva asszonyleányok vakon rohantak a nyilvános fürdőkbe, s egyáltalán nem törődtek azzal, hogy a józanul gondolkozó ész szava szerint különbség van a jó és rossz hírnév között.

Fájdalom, a rossz szokás természetté vált s még a társadalom komolyabb része is annyira belé taltálta magát ebbe a minősíthetlen ledér életbe, hogy nem is találták elég »sikkosnak« azt a nőt, ki nem hódolt a divatos fürdés ártatlan (?) szenvedélyének.

A fürdésért fizettek személyenként egy »quadrans«-ot, t. i. » $\frac{1}{4}$ as«, a mi pénzünk szerint körül-belül 2 krt teszen. Seneca innen a fürdést röviden »res quadrantaria«-nak nevezi.

Voltak esetek, midőn a nép ingyenes fürdőt s hozzá még a bekenésre való olajot is ingyen kapta, mikor t. i. a díjat valamely gazdag jótevő fizette a népert.¹⁾

De a fentt kitett árnál bizonyára drágábbak voltak a közös fürdőkön kívül az egyes- vagy magán fürdők (külön kabinok), melyekre a mi fürdőépületünk számos kis helyiségeiről lehet következtetni.

A fürdés ideje a különféle egyének hivatala és foglalkozása, valamint az évszakok szerint változott. A rendes idő volt a főétkezés (coena) előtt. — Voltak azonban sokan, kik naponként többször is fürödtek.

A fürdés idejének kezdetét és végét gyakran haranggal (tintinabulum) vagy pedig víz- és napórákkal jelezték.

Lassanként elfajultak a fürdés körül felvett rendes szokások. A míg régebbi időkben a tisztaság elősegítésére langyos vízben kívül csak paszuly-liszt és rizsből összegyúrt anyagot használtak, később azonban már a legkülönbözőbb illatos kenőcsök, olajok és szappanok nélkül nem is képzeltek fürdőt.

A fürdés után, de még az olajjal való bedörzsölés előtt szokásban volt egy kis étkezés (gustatio), vagy a promulsis egy nemének elfogyasztása, mely különböző salátafélékből és tojásból állott.

Hogy a rómaiak fürdői életében még a kisebb-nagyobb botrányok se hiányozzanak, erről gondoskodtak a fürdőhelyiségekbe belépő zsebmetszők és tolvajok, kik a fürdőzők ruháit, — a hol csak lehetett — elcsempészték; nem kis mulatságul szolgáltak a kifüggesztett különféle hirdetések, no meg aztán az elmaradhatlan tratsolás is.

Voltak törzsvendégek, kik ilyen — reájuk nézve kellemes — szórakozás, léhaskodás mellett nem csak néhány órán át időztek e helyen, hanem a napnak legnagyobb részét itt vesztegették el, mi természetesebb tehát, hogy az ilyen herék számára — a fennebb említett egyszerű ételneműeken kívül — gondoskodni kellett arról, hogy az inyenz gyomor megtöltetvén, a kitágult torok a legfinomabb itallal leöblintessék.

A nagyobb fürdők, mint például a miénk is, éttermekkel állottak összeköttetésben. Ezen éttermekből szolgálták ki az árulók és pincérek (institores popinarum) a fürdővendégeket, kínálgatván italt,

¹⁾ A nagy közönség használatára volt szánva pl. a P. Aelius Gemellus vir clarissimus által épített ilyenmü közfürdő (I. Király Pál, Gyulafehérvár története I. k. 309. l.

ételt; de nem csak e szolgák folytonos kínálgatása hangzott szerte-szét, hanem az éktelen zsvajt még növelték a czukraszok és sütők, kik különféle hangváltozatokban igyekeztek vevőiket meggyőzni készítményeik kitűnő voltáról.

Ezt a babiloni hangzavart kiegészítették végül vastaghangu virslisek; e népség nem elégedett meg az egyszerű ordítással, hanem a hangsúly fokozása céljából nagyokat ütöttek érdes tenyerükkel a hordozható szénkemenczékre, melyekben — éppen úgy, mint manapság — sisteregve bugyogott a forróvíz. Hogy a mi országos vásárjaink fülsiketítő zsvaja ehhez képest nem egyéb, mint művészi koncert, tanúsítja Seneca, ki nagy elkeseredésében kijelentette, hogy ép oly kevésbé szeretne a kinzó szolgák között élni, mint a fürdői árusok és vendéglősök körében időzni.

Valóban elundorító kép lehetett az, midőn az elpuhult rómaiak nem elégedve meg a nappali kórhelykedést, divatba vették az éjjeli fürdőzést csak azért, hogy túlcspongásaikat tovább üzzék. Jóllehet az éjjeli fürdést ily helyeken eltiltották, de a tilalom nem tartott soká, s az éjjeli dorbézolás oly általánossá vált, hogy a férfiak rossz példáját több, a női tisztességről megfélemedezett asszony is követte.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy e kór átragadt a fiatalokra is, s a nyilvános fürdőket kiválóan alkalmasoknak találták a titkos «légyott»-ok megtartására.

Mint már említém, a nők és férfiak számára egy földél alá épített fürdőhelységeket közfal választotta el ugyan, de a közös tűzhely körüli csoportosulás miatt, bizonyára oly közel voltak azok egymáshoz, hogy például a férfiak caldariumából a közfalon keresztül egészen jól lehetett áthallani mind azt, mi a nők caldariumában történt.

Ha aztán innen, főkép éjnek idején a lárma, kaczagás, visitás stb. áthangzott, a férfiak igen könnyen indítatva érezhették magukat arra, hogy kétértelmű szavakat, sikamlós tréfákat kiabáljanak át, s erre mintegy feljogosítva érezték magukat annál is inkább, mivel bátran föltehették, hogy azon nők, kik az éjjet mulatozás végett ily helyen töltik, nem csak hogy neheztelni nem fognak illetlenségeikért, hanem tán még örömmel is fogadják azokat.

Ilyen körülmények között csakhamar lehullott az utolsó ritka fátyol is, s csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a szerelemszomjas nők a fürdőben férfi rabszolgák által szolgáltatassák ki magukat, s a férfiak a nőekkel együtt fürödjenek.

Ez, a férfiakat úgy, mint a nőket egyaránt meggyalázó szokás, hála a jó izlésnek, általánossá sohasem vált, s hisszük, hogy a mi egykori fürdőnket meglátogató szép apulumi nők annyira sohasem vetemedtek.

Mindazonáltal sajnálattal kell jeleznünk azon elszomorító körülményt, hogy a vegyes fürdés (balnea mixta) az irók és jobb érzelmeük küzdelmei daczára, kik az oly nőket, kik férfiakkal fürödtek, s az éjjeli mécesst ilyen alkalommal kioltani engedték, a házasságtörőkhez számították, s daczára a császárok ez ellen kiadott törvényeinek, még jó darabig benyultak a kereszténység idejébe is, úgy, hogy a laodiceai zsinat K. u. 320-ban és a konstantinápolyi zsinat K. u. 692-ben még kénytelenek voltak ezen botrányos helytelenkedések ellen a legszigorubban fellépni.¹⁾

* * *

A harmadik tél köszönt már be, mióta majdnem naponta foglalkozom az ásatásokkal; sok időt töltök ott a rég, rég lecsendesült római életnek még fennálló néma tanui, a római fürdő falmaradványai közt, a mozaikos padimentumokon. Ismeretes és kedves előttem már minden talpalatnyi tér.

Elmerengve elmélkedem egy szebb múltról, s magam előtt látom képzelmemben a rómaiak komoly, vagy vidám, pajkos ábrázatát; látom ott a római nők szép alakjait, az erényes régi nőt büszke rátartással, az újabbi római nymphákat mosolygó, viruló arczzal, kaczerkódó fekete szemekkel, — gondolataimban elmerülten látom öllekezni a múltat a jelenel.

Összehasonlítom a római fürdő jeleneteit a mostani fürdőkben láthatókkal, feltáru előttem a mi uszodánk vékony deszka választófalával, a vizaknai Tökölyi sósfürdő — elmosolyodom, s önkénytelenül fülembé hangzanak e szavak: «Bizony, bizony aligha szigorubbak nem voltak a rómaiak, mint minők mi vagyunk!»

De hadd gördüljen le a függöny e régi, a múltak homályában elmerülő kép előtt, s most kövessen engem a nyájas olvasó a jelenben feltáruult római fürdő maradványai közé, hogy lássuk, milyen volt ama egykori tarka képnek a még részben fennálló színhelye!

¹⁾ A rómaiak fürdői életéről itt nyújtott képecske legalább 240 hiteles adatból van merítve; bővebbet lásd «*Römisches Badeleben*» von Karl Seraphin, Gymn. Professor. A segesvári 1891-ik iskolai programmban.

II.

A fürdőépület maradványai.

(Balneum.)

A legújabb ásatásunkról felvett alaprajz (L. azt) elég tisztán mutatja, hogy az előbbi években kiasott két terjedelmes fürdőépület mellett, most már a harmadik, az előbbiekkal összeköttetésben álló épület részletét is kitértük, melynek hossza 38 m/. és szélessége 17 m/.

Egzsersmind a rajzból az is látható, hogy ezen részletet még nem ástuk ki egészen, s hogy ugyanezen épületrészletnek még folytatása van, s pedig leginkább kelet és dél felé.

Tervrajzunkon a nagyobb rész XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. XX. XXI. XXII. és XXIII számokkal van jelölve.

Megkísérlettem a régi ásatásnak észak felé való folytatását, de ott nem jutottam nevezetesebb eredményhez, mennyiben arra felé csak a XXIV. számmal jelölt kanálist és a XXV. számmal jelölt faltöredéket, valamint a II-sel jelölt tüzhely melegvezető csatornának folytatolagos, de félbe szakasztott részére akadtam. Ezen helyen, illetőleg irányban az ásatást egyelőre beszüntettem, hogy a rendelkezésemre adott, s a nagy feladathoz képest aránylag csekély pénzbeli erővel az igen érdekesnek mutatkozó s többet ígérő főrészlet kitérését annál sikeresebben eszközölhessem.

A XXIV. sz. jelölt kanális egészen téglából van építve és szélessége 95 cm., melyből a két oldalfalra 30—30 cm. esik, a meglevő darabnak hossza 3·60 méter. Három nagy 59 oldalhosszával, tehát 3481 □ cm. területtel bíró négyzet téglá fedí. Ezen téglák bélyeg nélküliek. A kanális mélysége. 58 cm. A fenekén levő téglák, valamint az oldalak és fedők is vastag rétegű piszkos, s itt-ott kormos anyaggal voltak bevonva; az egész leginkább valami kloakára emlékeztet.

A XXV. sz. jelölt faltöredék bizonyára észak felé határolta a I. sz. jelölt szobát, s a palánk alatt és azon túl van folytatása; a kerítésen inneni része 60 cm vastagsága mellett 2·40 méter hosszú és 1·50 méter magas, s a II. sz. jelölt csatorna felé bolthajtásos részt mutatott. Durva mészkőből van építve.

Ezen két helyen semminemű tárgyakat sem találtam; miért is idő- és pénzkimélsből beszüntettem ezen helyeken az ásatást.

Sokkal háládatosabb volt a munkám az imént említett főrészlet körül (L. a tervrajz XIII—XXIII. sz.) Itt 11 helyiségre bukkantam, melyek majdnem kivétel nélkül alfütési szerkezettel voltak ellátva.

A tervrajz szemlélésénél rögtön észrevesszük, hogy kettős fürdővel van dolgunk; az egyik a feketére festett (L. a I—XII. sz.) a férfiak számára, a másik a straffirozott (L. a XIII—XXIII. sz.) pedig a nők részére szolgálhatott.

Ezt azért gyanítom, mert a XV. és XVI. sz. jelölt helyeken igen csinos csont hajtúk darabjait találtam, s ezeken kívül itt sok márvány padimentum maradék is van, melyből csinosabb fürdőszobákra lehet következtetni.

S most lássuk a helyiségeket sorban:

A XXIII. sz. jelölt, terjedelmes helyiség a fürdőhöz való bejárat, vagy általában valami előcsarnok, részben a pénztárnoki helyiség, részben pedig az *apodyterium* lehetett, mert pitvarféle kinézéssel bírt, alfütési szerkezet nélkül, s durva lapos, többnyire bélyeg nélküli téglákkal volt kirakva padimentuma.

Innen nyugat felé voltak a IX. és X. sz. jelölt, már a mult évben említett éttermek, melyek a férfi-fürdővel (L. a I—XII. sz.) állottak összeköttetésben; kelet felé pedig a női fürdőhelyiségek (L. a XIII—XVII. és XIX—XXIII. sz.) terültek el.

Igen érdekes az innen jobbra eső XXI. sz. jelölt terjedelmes helyiség (L. a XXI. sz. m. k.), mely a fűtő helyiséget (hypocaustis vagy fornax balneariorum) foglalta magában a három lévezető csatornával együtt (L. a XXI. sz. l. fölött). Valódi tűzhely nyílást láthatni *m.*-nél egy félkörben épített fal előtt, melynek bejárata *d.*-nél volt. Itt lehetett a fűtési előkamra (propnigeum, praefurnium). Az itt talált téglák nagy részben kétsoros bélyegekké voltak ellátva; találtam itten Ael. Valens, Aelius Urnini, Aur. Apolloní, Flav. Vitalis, Ael. Bassus stb. bélyegeseket. ¹⁾

Az említett félkörű fal 60 cm. vastag és 65 cmnyi magasságban még megvan s nagy téglákból épített 4 oszlopon nyugszik.

Az oszlopok 30 cmnyi átméretűek, távolságuk egymástól 50—50 cm., magasságuk pedig 60 cm. Ezen oszlopok és a fal között 25 cm. vastagságú törmelék van.

¹⁾ L. III. Az ásátás leletei alatt.

Ugy látszik, hogy itt a kemencze alatti szelelők vagy hamúfelfogók voltak, mert itt tömérdek hamuréteget találtam.

A fűtési kamrából *m.*-nél észak felé nyílás van a tulajdonképeni kemenczéhez (lornax) *k.*-nál, hol a víz melegítésére az üstök állhattak.

Itt leltem három vízvezető cső töredéket kovácsolt vörös rézből, melyek pléhmodorban vannak kiverve és csőve összehajtva; a csövek egyenkénti hosszúsága 55, 53, 12 cm. átmérőjük egyenlő és pedig egyik végén 2 cm. a másik végén 2·5 cm.

A XXII. sz. mellett egy téglaoszlopokkal ellátott földalatti csatorna (suspensura) van, mely a melegített levegőt a dél felé fekvő helyiségekbe is vezethette.

A XIV. sz. jelölt hely egy nagyobb szobára enged következtetni, ez is alfűtési szerkezettel bír, hasonló alfűtési szerkezettel bírnak a XV. és XX. sz. jelölt kisebb, valamint a XVI. és XIX. sz. jelölt nagyobb termek. Ezeknek padimentum alatti suspensurae-t képező támoszlopok igen különfélék, így vannak itt 70 cm. magas anyaghengerekből *e.* és négyszögű téglákból épített változó terjedélemmel bíró oszlopok, mint ezt a tervrajzból is elegendően ki lehet venni (L. a tervrajz XVI. és XIX. sz. és az I. és II. táblát).

A XV. sz. jelölt alfűtési szerkezet ép padimentuma alatt, annak felszedése után egy, talán régebbi fürdőnek félkörű falát találtuk, melyet ez évi rajzból egyelőre kihagytam, hogy zavarólag ne hasson az a szemlélőre.

Ugy látszik, hogy itt is átalakítás történt, melyről majd a jövő évi jelentésemben többet fogok szólani, midőn az illető rajzokat is bemutatom. A XV. sz. jelölt szoba talajmagassága a felvett fixpont alatt 2·226 méter. Ugyanilyen talajmagassága van a XIV. XVI. XX. és XXI. sz. jelölt helyiségeknek, kivéve XXI. sz. *r.*-nél, hol a talaj magasabb.

A XIX. sz. jelölt nagyobb terem északi része még nincsen kiásva. Itt a talajmagasság a felvett fixpont alatt 2·256 méter. Ennek suspensura-szerkezete kisebb nagyobb téglákból épített oszlopokkal és üres agyaghengerekkel volt ellátva (L. az I. táb. 1, 2 ábrát és II. táb. 4—7 áb.). — Az *s.* körüli oszlopok arra engednek következtetni, hogy itt valami melléktűzhely létezett.

A XVI. sz. jelölt nagyobb fürdőterem még fenmaradott padimentum része szép biscuit-forma téglamozaikkal van kirakva. Ezen

helyen találtam a már említett csontból való hajtütőredékeket, fibula részleteket, egy gyűrűből kiesett oválison csiszolt zöldes topázt s főképen déli részében sok márvány padimentum darabot, szépen festett falvakolat darabokat; valószínű tehát azon következtetésem, hogy ezen épületrészben volt a női fürdő.

A XVII. sz. jelölt, még kevésbé kikutatott helyiségben hat téglá oszloptöredéken kívül semmi nevezetesebb tárgyat nem találtam.

A XVIII. sz. jelölt helyiségnek alfütési szerkezete csak is nyugati részében lehetett, hol *t.*-nél a téglaszlopok alzatain kívül egy márvány laptöredék van a fal mellé helyezve, melyet valamely római fürdőszolga tehetett oda, mert eredeti helyzetben találtuk; hogy tulajdonképeni rendeltetési célja mi lehetett, azt még csak sejni sem lehet. — *x.*-nél hasonlóképen valami mellék fűtőhely és *u.*-nál földalatti keskeny csatorna van. Az *u.*-tól keletre eső szobarész alfütési szerkezet nélkül volt, s padimentuma nagy, lapos téglákkal vala kirakva, melyeken vagy csak egyszerűen a Legio XIII. Gem. bélyege van, vagy pedig a Legio I. sor alatti második sorban Aur. Godes név fordul elő. Ezen szoba talajmagassága a fixpont alatt 2.534 m. A *v.*-vel jelölt és a rendes iránytól eltérő falrészlet hasonlóképen a padimentum alatt van, s egy régebbi épülethez tartozott, valószínűleg itt is történt átalakítás.

A XIII. sz. jelölt helyiség a fentleirt épületrészhez közvetlenül tartozott és alfütési szerkezettel bírt; itt két kerek téglából épített oszlopn kívül (L. a I. tábla 2. sz.) nevezetesebb dolgokat nem találtunk. Ezen helyiség a női fürdőhöz tartozó kenő-szoba (unctorium) lehetett.

A XXVIII. sz. jelölt fal, ugylátszik, meszszehúzodik délfelé, talán egészen a XXVI. sz. jelölt falig, mert e falnak kiásott részének déli végén tett próbaásások meggyőződtek engem arról, hogy ugy a keleti, mint a nyugati oldala mellett kétféle padimentum részlet van, a keleti oldala mellett márványtáblás és a nyugati mellett cementes padimentum van. Ezen falnak kimért iránya és vastagsága azonkívül teljesen megegyezik a XXVI. sz. jelölt faléval. Ezen helyen is még sok érdekes dolog várhat a kitérésre.

A XXVI. sz. jelölt helyiség egy terjedelmes alfütési szerkezet nélküli terem volt, melynek ép padimentuma igen csinosan biscuit-alaku téglamozaikkal van kirakva, a terem északi és keleti része

még nincs kiásva ; *n.* és *o.* a padimentum alatti falak, melyeknek rendeltetését a jövőbeni ásátás talán fogja kideríteni. A padimentum kiásott leghosszabb része 6 métert tesz, a talaj magassága a felvett fixpont alatt 1.779 méter.

A XXVII. sz. jelölt helyiségben *p.*-nél 3 üreges négyszögű agyagoszlop volt, tehát alfütési szerkezettel birt; teljes kitarása jövőre maradt.

Az egyes helyeségeknek területméreteit a szives olvasó a tervrajzon levő kisebbített mérték szerint könnyen kiszámíthatja.

A jelen évben (1891. október 27-óta) való munkálkodást a XIV. sz. jelölt helyiségnél megkezdettük, s czélom most mindenek előtt a XXVIII., XXII., XIV. és XVI. sz. jelölt helyiségek egész hosszától kezdve egyenes vonalban délfele vezetni az ásátást, míg a XXVI. és XXVII. sz. jelölt helyiségekhez érvén, azokat is a már kitárt részletekkel összeköthetjük; miről majd a következő évkönyvünkben fogok jelentést tenni.

III.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Az ásátás leletei.

I. Bélyeges téglák.

Az imént leírt ásátásaink alkalmával talált régiségek közt ezen évben is a legérdekesebbek a bélyeges római téglák.

Az idén 115 bélyeges téglát helyeztem el muzeumunkban. Ezek közt van 28 egysoros, 78 kétsoros és 9 háromsoros.

Kevés kivétellel mindenik téгла kitünő minőségű agyagból van készítve s kiegészítők semmi kivánni valót sem hagy fenn. Egyedül az a kitünő téglavetési mód, melyet a rómaiak használtak, s melyet méltán bámulva utánozni nem tudunk, teszi érthetővé, hogy miért maradtak meg e téglák csaknem kétezer éves sírjokban oly épen, hogy jóságra nézve a korunkban készítettékekkel nem csak versenyeznek, de ezeket fölül is mulják.

Említést érdemlő körülmény, hogy a romokból előkerült téglák nincsenek általában mind megbélyegezve; holott pedig a római rendes katonaság által gyártott téglákat az illető »*legio*«, a segély csapatok tégláit pedig a »*cohors*«, vagy »*ala*« bélyegével rendszeren megszozták volt jelölni.

Sok téglá még nyirkos állapotukban ujjal vagy pálczikával rájuk huzott szeglettől-szegletig vonuló egyes, kettős, néha hármas egyenes vagy félkörű vonásokkal vannak megjegyezve. — A bélyeges téglákon — kevés kivételével — legtöbbszörre e vonások hiányznak. Kecske, kutya, emberi mezítelen lábnyom több téglán látható.

Néhány téglán pedig kétféle római katonai lábbeli (*calceus militaris*) lenyomata szemlélhető, mely lábnyomokat a *caliga* (szíjjakkal ellátott közkatonai lábbeli) talpszegeinek (*clavus caligaris*) benyomulása hagyott vissza a még égetetlen állapotban levő téglákon.

A talált római bélyeges téglákon egy, két vagy három soros betűk láthatók. A felső sorban, kevés kivételével ez áll: *Leg. XIII. Gem.* a mi annyit jelent, mint a tizenharmadik Gemina legio; a második sorban rendszeren a téglagyár az időszerinti felügyelőjének vagy megbizottjának neve van vagy egészen, vagy pedig rövidítve *kürva*, ezen utóbbi név némely bélyegen a harmadik sorba is megy át.

A »Legio« szóra vonatkozólag a laikusok számára fölemlitem a következőket: A rómaiak összes katonai *legiókra* (körül-belül a mostani brigade) osztattak. Minden legio 10 *Cohors*-ból (ezred), mindegyik *cohors* 3 *manipulus* (bataillon) és mindenik *manipulus* 2 *centuriából* (*compagnie*) állott, úgy, hogy a legióban volt 10 *cohors*, 30 *manipulus*, vagy 60 *centuria*. A teljes legió 6000 katonából állott. A legiókat a besorozás rendje szerint számították úgy, mint első, második, harmadik stb., a miénk tehát a sor szerint a 13-ik volt és reá a Gemina szót, mint melléknevet alkalmazták megkülönböztetésül. ¹⁾ Mindenik legióhoz tartozott egy 300 legényből álló *divisio* lovasság is.

A legió parancsnokságát 1 főparancsnok (*legatus*), 6 ezredes (*tribunus militaris*), 6 százados (*centurio*), 120 hadnagy (*succenturio*) és 120 zászlóvivő (*vexilarius* vagy *signifer*) képezte.

A lovasságnál volt egy parancsnok (*praefectus equitum*) és 30 kapitány (*decurio*).

Egy ilyen legió a hozzátartozó lovassággal, a katonai orvosok és élelmezési hivatalnokokkal együtt élénkítette tehát Apulum egykori közéletét, miből láthatni, hogy a rómaiak idejében Apulumban 5—6-szor annyi katona volt, mint mostan városunkban.

¹⁾ Daciában volt alkalmazva a Legio I. Adjutrix, Legio V. Macedonica, Legio VI. Victrix, Legio VII. Claudia, Legio XIII. Gemina és Legio XXX. Valens Victrix.

Ezen itt állomásozott legió tégláival foglalkozunk most.

Domaszewsky, heidelbergi egyetemi tanár, igen fontos körülmény gyanánt említi fel, hogy a XIII-ik legió bélyegein csakis az Apulumban vagy környékén (Provincia Dacia Apulensis) talált téglákon fordul elő a legió nevének kívül még a felügyelő neve is, míg a másutt találtakon csak egy sorban a Legio XIII. Gemina neve van.

Bélyeges tégláink másolatai évkönyvünkben való ismertetése után a berlini akadémia által kiadandó »*Dunamelléki feliratok gyűjteménye*« című munkának II-ik kötetében főhelyet fognak nyerni, a mi társulatunk hírnevének emelésére és nagyobb körben való ismertetésére szolgálанд. ¹⁾

Domaszewsky tanár, ki a főnebb említett munka II-ik kötetének szerkesztésével van megbízva, nagy örömét fejezi ki a fölött, hogy társulatunk ily szerencsésen működik s kiemeli, hogy Apulum jelentőségre nézve Sarmizegetusát is fölülmulja, ²⁾ s dicséri társulatunk buzgó fáradozását azért is, mert ez által Gyulafehérvár becsületbeli régi kötelezettségének most eleget tenni igyekeznek. ³⁾

Az idén talált bélyeges téglák tárgyalása előtt a múlt évben közölt s akkor még meg nem fejtett bélyegeknél időközben eszközölt megfejtését fogom ide iktatni, azután pedig az eddigelé még általában ismeretleneket, s a még Apulumról ki nem mutatottakat és végre az Apulumról és más helyekről is ismeretesekeket fogom egymásután felsorolni.

A) A múlt évben még meg nem fejtett téglabélyegek. ⁴⁾

ONISD E I C

Olvasd visszafelé: Ped[ites] sing[ulares].

Törött téglá 4 cm. vastag. 8. sz.

¹⁾ Mommsen T. európai hírek örvendő történet tudós f. é. októb. 13-án hozzám intézett magán levele szerint.

²⁾ Ezt Király Pál, jeles történészünk is állítja. L. Gyulafehérvár története I. k. 197. l.

³⁾ Dr. Domaszewskynek f. é. október 16-án hozzám intézett magán levele szerint.

⁴⁾ Lásd a társulatunk m. é. (III.) évkönyvét 39. l. 8. 9. 10. és 11. sz. alatt. Ezen bélyegeket évkönyvünkéből átvette a bécsi „Arch. epigr. Mittheilungen“ cz. évkönyv 1891-ki XIV. köt. 99. l., hol társulatunkról elismerőleg is megemlékezik a közlő dr. Jung Gyula.

NI2E|C|

Olvasd visszafelé: Ped[ites] sin[gulares].

Törött téglá 3 cm. vastag. 9. sz. Ugyanilyenek a mult évi évkönyben 10. 11. sz. alatt felsorolt téglabélyegek.

B) Eddigélé még nem ismertetett téglabélyegek.

18. ¹⁾

/ EG XIII GE /
// NTON //

olvasd: Leg[io] XIII gem[ina].

[An]ton[iniana].

Törött téglá 2·5 cm. vastag.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

19.

LEG XIII GE /
AV·APOLLONI

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina]

Au[relius] Apolloni.

Kétféle variációban. Törött téglá 2 cm. vastag.

20.

LEG XIII GEM
LVCRET AQVILA

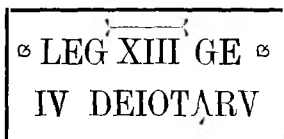
Olvasd: Leg[io] XIII gem[ina]

Lucret[ius] Aquila.

Törött téglá 2·6 cm. vastag.

¹⁾ Az 1890-ik évben megjelent első közleményemben közlöttek folyó számának folytatásával adom, hogy evidentiában tarthassuk, hányféle bélyegünk van már.

21.

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina]

Ju[lius] Deiotaru[s].

Ez új varietás. Törött téglá 3 cm. vastag, párkánya 6 cm. magas. Ehhez hasonló ismertette volt Gyulafehérvárról, M. Portugál és Veczelről. L. Corpus Inscriptionum Latinarum III. supp. 8065, 29–34.

22.

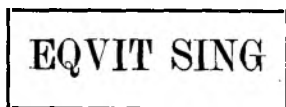

Olvasd: [Legio] XII ge[mina]sity Library Cluj

[Julius]s Deiota[rus].

Törött téglá, 3·5 cm vastag, párkánya 6 cm. magas.

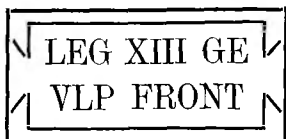
23.

Olvasd: Equit[es] sing[ulares].

Homoru törött téglá, 11 cm. hosszú, átmérője 14 cm., 2·3 cm. vastag.

24.

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina]

Ulp[ius] Front[onius].

Törött téglá, 3 cm. vastag.

25.

// G XIII GEM
//// GODES

Olvasd: [Le]g[io] XIII gem[ina]

[Aurelius] Godes.

Uj varietás, mert a két sor közt a szokott vonal hiányzik.
Törött téglá, 3·5 cm. vastag.

26.

LEG XIII GEM
AVR GOD FE

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina]

Aur[elis] God[es] fe[ci]t.

Törött téglá, 2·5 cm. vastag.

27.

LEG XIII G //
IVL IVLI //

Olvasd: Leg[io] XIII. g[emina]

Jul[ius] Juli[anus]?

Uj varietás. Hasonló ismertette volt Gyulafehérvárról, M.-Portusról és Zalatnáról L. Corp. Inscr. Lat. III. supp. 8065, 6.

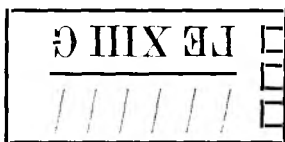
28.

LEG XIII G

Olvasd Leg[io] XIII g[emina].

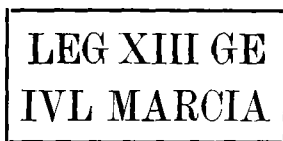
Uj varietás, a szók vonal által vannak felső és alsó részre osztva. Törött téglá 3·5 cm. vastag.

29.

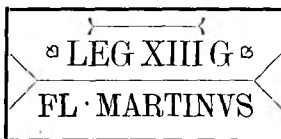
Olvasd visszafelé: Le[gio] XIII ge[mina].
Az alsó sor nem olvasható. Törött téгла 7 cm. vastag.

30.

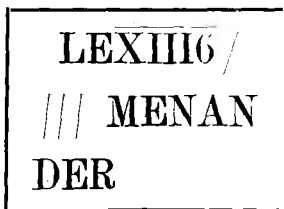
Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina]
Jul[ius] Marcia[nus] ?
Egész téгла 40 cm. hosszú, 30 cm. széles, 6 cm. vastag.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Olvasd: Leg[io] XIII g[emina]
Fl[avius] Martinus.
Új varietás. Hasonló ismertette volt. C. J. L. III. supp. 8065,
26. d. Egész téгла 41 cm. hosszú, 31 cm. széles, 6 cm. vastag.

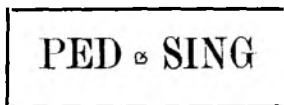
32.

Olvasd Le[gio] XIII g[emina].
[Aurelius] Menander.

Uj varietás. Hasonló, de retrograd volt már ismertetve Gyula-
fehérvárról és M. Portusról. C. J. L. III. supp. 8065, 22. f. Törött
tégla, 2 cm. vastag.

33.

Olvasd: Ped[ites] sing[ulares].

Törött tégla 2 cm. vastag.

34.

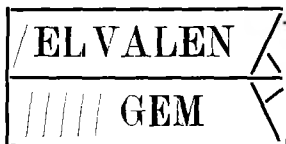

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina].

Sta? Sentia.

Uj varietás. Hasonló volt ismertetve V.-Hunyad- és Várhely-
ről. C. J. L. III. supp. 8065, 33. Törött tégla 2·75 cm. vastag.

35.

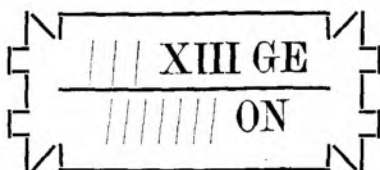

Olvasd: [A]el[ius] Valen[s].

[Legio XIII] gem[ina].

Érdekes ezen bélyeg már csak azért is, mert a rendes szokás
ellenére az alsó sorban van a legio, a felsőben pedig a felügyelő
neve. Törött tégla 2·5 cm. vastag.

36.

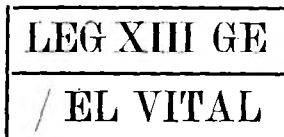

Olvasd: [Legio] XIII ge[mina].

[Aurelius Victi[on].(?]

Törött téгла 2·5 cm. vastag.

37.

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina].

[A]el[ius] Vital[is].

Törött téгла 2·5 cm. vastag.

38.

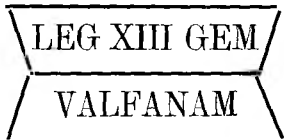

Olvasd visszafelé: Sax Vale(?).

Leg[io] XIII g[emina].

Teljesen ismeretlen bélyeg. Itt nem csak a felügyelő neve van fordított betűsorban adva, hanem a rendesen felső sorban levő legio stb. alsó sornak van alkalmazva. Törött téгла 2·5 cm. vastag.

39.

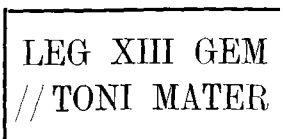

Olvasd Leg[io] XIII gem[ina].

Valfanam(?).

Teljesen ismeretlen bélyeg. Törött párkányos téгла, 4 cm. vastag.

40.

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina]
Ju[lius An]toni Mater. (?)

Teljesen ismeretlen bélyeg. — A második sor így is olvasható: [Julius An]toni Mat fic. Törött téгла, 6 cm. vastag.

41.

<p>LEG XIII G CE / CAPID</p>

Olvasd: Leg[io] XIII. g[emina]
Ce Capid (?).

Teljesen ismeretlen bélyeg. Törött téгла, 5 cm. vastag.

42.

<p>LEG XIII /// /// TEIC ///</p>

Teljesen ismeretlen bélyegtöredék. Törött téгла, 3 cm. vastag.

43. a)

<p>/// G XIII C</p>
<p>/// CODWLI</p>

Teljesen ismeretlen bélyeg. — Domaszewsky ur a hozzám küldött jegyzékben megfordítva így állítja:

43. b)

<p>ITMDOO /// CODWLI</p>
<p>O IIIX G ///</p>

A 36—43. sz. alatti téglabélyegek megfejtését a jövő alkalommal fogom közölni.

C) Idegen helyekről ismeretes, de Gyulafehérvárról (Apulum) eddigelé még nem ismertetett téglá bélyegeik.

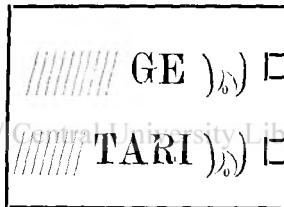
44.

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina]
[Aurelius] Calistr.

Ismeretes M.-Portus-, Veczel- és Ompolytzárol. C. J. L. III. supp. 8065, 13. Törött téglá 3 cm. vastag.

45.

Olvasd: [Legio XIII] ge[mina]
[Julius Deio]tari[us].

Ismeretes Veczelről. C. J. L. III. supp. 8065, 29 d. Törött téglá 2.5 cm. vastag.

46.

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina]
Ulp[ius] Fronto[nius].

Ismeretes M.-Portusról. C. J. L. III. supp. 8065, 34. Törött téglá 4 cm. vastag.

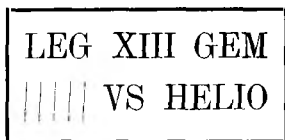
47.

Olvasd: Leg[io] XIII gem[ina]
 Aur[elius] Godes.

Ismeretes M.-Portus-, Berve- és Sárdról. C. J. L. III. supp. 8065, 20. — Egész téгла 19 cm. hosszú, 16 cm. széles, 4 cm. vastag. Több példányban meg van.

48.

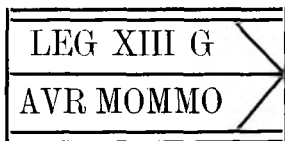

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina]
 [Flavi]us Helio.

Ismeretes Sárdról. C. J. L. III. supp. 8065, 25. d. Törött téгла, 6 cm. vastag.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

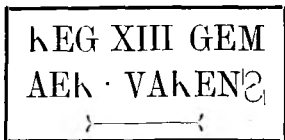
49.

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina]
 Aur[elius] Mommo.

Ismeretes M. Portusról. C. J. L. III. supp. 8065, 23. Törött téгла, 2 cm. vastag.

50.

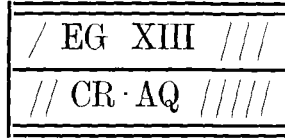

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina]
 Ael[ius] Valens.

Ismeretes Veczelről. C. J. L. III. supp. 8065, 7. 8. Törött téгла, 3 cm. vastag.

D) Gyulafehérvárról (Apulum) is már ismeretes bélyegek.

51.

Olvasd: [L]eg[io] XIII. [gemina]
[Lu]cr[etius] Aq[ui]la.

Ismeretes Gyulafehérvárról és M.-Portusról. C. J. L. III. supp.
8065, 31. c. Törött téglá 4 cm. vastag.

52.

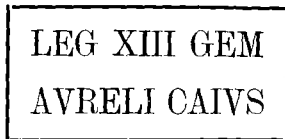

Olvasd: Leg[io] XIII g[emina].

BCU Babeş-Bolyai University Library Cluj
Ael[ius] Bassus.

Ismeretes Gyulafehérvár-, M.-Portus- és Vezelről. C. I. L. III.
supp. 8065, 4. a. Több példányban meg van. Egész téglá 50 cm.
hosszu, 40 cm. széles, 5 cm. vastag.

53.

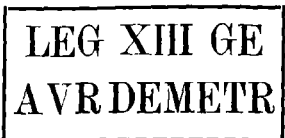

Olvasd: Leg[io] XIII gem[ina].

Aureli[us] Cajus.

Ismeretes Gyulafehérvár- és M.-Portusról. C. J. L. III. supp.
8065, 17. a. Törött téglá 5 cm. vastag.

54.

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina].

Aur[elius] Demetr[ius].

Ismeretes Gyulafehérvárról és M.-Portusról C. J. L. III. supp. 8065, 15. Törött téglá 2·5 cm. vastag.

55.

<p>LEG XIII GE AV EVDUX</p>

Olvasd: Leg[io] XIII ge[mina].

Au[relius] Eudox[ius].

Ismeretes Gyulafehérvárról. C. J. L. III. supp. 8065, 19. Törött téglá, 3 cm. vastag.

56.

<p>LEG III GE IVL MARCIAN }—————{</p>

Olvasd: Leg[io] XIII. ge[mina]

Jul[ius] Marcian[us].

Ismeretes Gyulafehérvárról. C. J. L. III. supp. 8065, 30. a. Törött téglá, 7 cm. vastag.

57.

<p>// E · XIII GE ∞ ///// MARCIA</p>

Olvasd: Le[gio] XIII. ge[mina]

[Julius] Marcia[nus]

Ismeretes Gyulafehérvárról. C. J. L. III. supp. 8065, 30. Törött téglá, 4 cm. vastag. Meg van a kolozsvári nemzeti muzeumban is, és innen került oda.

58.

<p>G IIX GEL NEM RVA REDNA</p>

Olvasd megfordítva: Leg[io] XIII. g[emina]
Aur[elius] Menander.

Ismeretes Gyulafehérvár- és M. Portusról. C. J. L. III. supp.
8065, 22. a. Törött téglá 4 cm. vastag.

59.

<p>LEG XIII G ANNEISAT VRNINI</p>

Olvasd: Leg[io] XIII. g[emina]
Anneisat Ūrnini.

Ismeretes Gyulafehérvárról. C. J. L. III. supp. 8065, 10. Egész
téglá 20 cm. hosszú, 20 cm. széles, 6 cm. vastag.

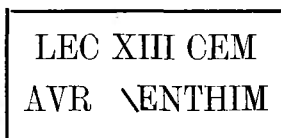
60.

<p>LE XIII GE</p>
<p>AEL VALENS</p>

Olvasd: Le[gio] XIII ge[mina].
Ael[ius] Valens.

Ismeretes Gyulafehérvárról és Veczelről. C. J. L. III. supp.
8065, 7. a. Eddigélé teljes bélyeget még nem találtak ebből, ez a
miénk az első. Törött téglá, 4 cm. vastag.

61.

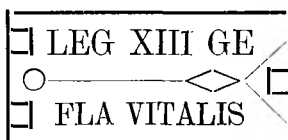

Olvasd: Leg[io] XIII. gem[ina].

Aur[elius] Venthim[us].

Ismeretes Gyulafehérvár-, M.-Portus és Dánosról (Segesvár mellett). C. J. L. III. supp. 8065, 18. Törött téгла 3·5 cm. vastag.

62.

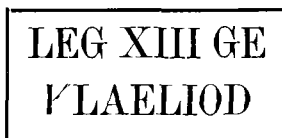

Olvasd: Leg[io] XIII. ge[mina].

Fla[vius] Vitalis.

Ismeretes Gyulafehérvárról. C. J. L. III. supp. 8065, 27. a. Törött téгла 3·5 cm. vastag.

63.

Olvasd: Leg[io] XIII. ge[mina].

Yla (Fla[vius] ?) Eliod.

Ismeretes Gyulafehérvárról. C. J. L. III. supp. 8065, 25. a. Egész téгла, 43 cm. hosszú, 31 cm. széles, 7 cm. vastag.

E) Az ásatásunk helyén kívül, de Gyulafehérváron (Apulum) talált eddigelé ismeretlen bélyeges téгла.

64.

Olvasd: Corneli[us]

Leg[io] XIII. [gemina].

Érdekes, hogy itt is a felső sorban a felügyelő neve, a legió stb. pedig az alsó sorban van. Törött téglá, 2 cm. vastag. Ezen téglát 1891. okt. 22-én tkts. Popovits György cs. és kir. százados ur a »Kutyamál« fölötti dombon találta, hol két római falnak vannak maradványai. Ezen téglát csere útján szereztem meg muzeumunknak. Fürdők teljes kitérása után, városunk többi helyein található római maradványokat fogjuk kutatni, most azonban sem az idő, sem pedig a pénzünk szüke még nem engedi azt.

II. Al-fűtési szerkezethez tartozó támoszlopok és melegvezető csövek.

I. Téglákból összerakott oszlopok.

Mint a mult ásatási cyclusban, ¹⁾ ugy a mostaniban is számos támoszlopot találtunk, melyek a függő padimentum alatt egymástól távolsága szerint is éppen elég tért engedtek úgy a meleg levegő szabad járásának, valamint azon szolgálknak is, kik ezen padimentumok alatti helyiségeknek takarításával s a netalán előforduló javításokkal voltak megbizva. Az oszlopok a tervrajzon jelölve vannak s főkép nagy számban fordultak elő a XVI. és XIX. sz. jelölt helyeken, u. m.

a) *Tömör négyzettéglákból.* Hét darab egymásra rakott, bő vakolattal ellátott 17 (illetőleg 19) cm. oldalhosszúságúak, 5 cm. (illetőleg 9 cm.) vastagságúak. Az egész oszlop magassága 70 cm. (L. az I. táb. 1. sz.)

b) *Tömör kerek téglákból.* Hét egymásra rakott 17 cm. átmérővel és 10 cm. vastag téglá. A közbe rakott vakolattal együtt az egész oszlopnak magassága 73—75 cm. Látszik rajtuk a téglabélyeg nyoma: N S N G (Numerus singularium). (L. az I. tábl. 2. sz.)

Az I. táb. 3. sz. alattit nem ezen cyclusban találtuk, de az előbbiben főkép a VII. sz. jelölt nagy helyiség mellett voltak. Az ábrák 10-szer kisebbitettek. Leírása a mult évi évkönyvben a 42. lapon I. c. alatt található.

¹⁾ Ásatási cyclus alatt értem azon időszakot, mely alatt az ásatást szakadatlanul folytatam, t. i. novembertől—áprilisig.

2. Üres hengeroszlopok.

A tervrajzon *e*-vel vannak jelölve. (L. a tervrj. és a II. tábl. 4—7. sz., az ábrák 10-szer kisebbitettek.) Leírásuk a mult évi évkönyvben a 42. lapon II. a) b) c) d) alatt található.

3. Falba épített melegvezető csövek.

Háromféléit találtunk a tervrajzon, az egyik fajta *p*-vel van jelölve, képét és leírását a jövő évkönyvben fogjuk adni. (V. ö. III. évk. 42. l. III. a) b) c).

4. Színes vakolat-töredékek.

Ilyeneket igen nagy számban találtunk ezen ásatási cyclusban is. A falfestmény-töredékek a muzeumban 7 ládában vannak elhelyezve; másolatait ezután közleményeinkhez fogjuk csatoltatni, mert ezeknek nyomdai előállítására oly költséges, hogy az ez időszerinti közlésről nagy sajnálatunkra le kellett mondanunk.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

5. Padozatrészek.

Igen szép biscuit-forma téglácskákból összerakott mozaik padimentum van a XVI. és XXVI. sz. jelölt helyiségeknél.

6. Edények és üvegtöredékek.

Az idén csak három cserépedény képét adhatjuk; leírásuk a m. évi évkönyv 44. l. V. c) d) e) alatt található. (L. a III. tábla 8., 9., 10. sz.) A többieknek képei és leírása azután fog következni. Az üveg tárgyak leírását is csak azután tárgyalhatjuk. Az üvegyártás és használatáról a rómaiaknál v. ö. Börzsönyi Árpád tanártól «A győri kath. főgymn. régészeti muzeumának üvegtárgyai». 1891. Overbeck Johannes, Pompeji. 1884. A laikust addig is ezen művekre utaljuk.

7. Bronztárgyak.

Ilyenmű tárgyakat csak keveset, s csakis apróságtöredékeket találtunk.

8. Vörösréztárgyak.

E tekintetben igen érdekes leletre akadtunk, mert mint már előleg említém, 3 darab vízvezetőcsövet találtunk a XXI. sz. jelölt helyen. Képét és leírását jövőben hozzuk.

9. Ólomtárgyak.

A XXVI. sz. jelölt helyen kőkeménységű meszes anyaggal bevont ólomdarabra akadunk, mely valami fal-, fa- vagy ajtókapocshoz tarthatott. De annál érdekesebb 2 darab ólom vízvezetőcsőtöredék, melyet a XIV. és XVI. sz. jelölt helyek közt kaptunk.

Az egyik csődarab 15 cm. hosszú, 2·5 cm. átmérőjű, a másik ugyanazon átmérő mellett 13 cm. hosszú.

Ezek az ólomesövek, valamint a fönnebb jelzett rézcsövek is bizonyítják, hogy itt csakugyan fürdő volt; mert ilyen csövkön vezették a vizet a fürdőkádakba.

10. Vastárgyak.

Ezen ásatási cyclus alatt is meglehetősen sok vastárgyat találtunk. Legyen szabad a vas feldolgozásáról e helyen néhány röpke szót elmondani annál is inkább, mivel sok laikus talán nem tudja, s nem is hiszi, hogy a rómaiak a vasat ismerték és feldolgozták. Nagy mértékben használták biz azt házépítkezésnél, butorok megvasolására, fegyverzetekre, szekerek és lovak felszerelésére, kemenczékre; szerszámok-, fűrészek-, kések-, villák-, ollók-, sarkantyuk-, záruk- és kulcsok-, sebészeti eszközök stb. készítésére.

Mivel a bányászatot, mely a rómaiak alatt már virágzott, kovács munkák nélkül művelni nem lehetett, azért Apulumban a Collegium Fabrorum-ot alapították, azaz oly testületet, mely nem csak kovácsokból, de főképen bányászati vaseszközök készítésével foglalkozó iparosokból állott, mit egy Apulumban talált következő felirat igen világosan bizonyít:

IVL. HERCVLANVS
DE. SCOL. FABR. AVR.
VIXIT. A. LXXX.

Erdekes e tekintetben a mult évkönyvünkben 17. sz. alatt tárgyalt s bekarczolt emberi alakkal bíró téglá, melyen az alak fölött e szó olvasható: «Herculanus.» Vajjon nem éppen ezen kovácslakatos testület atyamesterére vonatkozik-e ez a karczolat és e név? Azt gondolom, hogy igen valószínű. ¹⁾

¹⁾ L. bővebben: Hene Ferencz, Beiträge zur dacischen Geschichte. 1836.
— Téglás Gábor, „Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. 1891.“
Overbeck, Pompeji. 1884.

11. Lámpák.

A múlt cyclusban föllelt egy mécesesen kívül (L. a IV. táb. 11. sz.) a mostaniban még hármát találtunk, melyeknek alakját a IV. táblán 12., 13. és 14. sz. alatt láthatni. A rajz a természetes nagyságnak $\frac{2}{3}$ -át adja. Mind a három lámpa használatban volt és némileg meg vannak csonkítva. Lehelyük a XIX. sz. jelölt helyiség volt.

12. Gipsztárgyak.

Ezen cyclusban talált gipsztárgyak alig érdemelnek említést, miért is csak a múlt évben találtattak egynehányának adjuk képeit az V-ik táblán. Ezek természetes fél nagyságában vannak lerajzolva. A gipsz igen jó minőségű és felülete mázzal van behúzva.

13. Márványtárgyak.

Több rendbeli márvány párkányzat töredéken s padozat darabokon kívül találtunk a XXI. sz. jelölt helyiségben egy életnagyságnál nagyobb méretű szoborhoz tartozó márvány jobb lábat; ke-restük az ezen szoborhoz tartozó többi részeket is, fáradozásaink ázonban eredmény nélkül maradtak; úgy látszik, hogy e darab még a rómaiak idejében hányódott — mint töredék — ezen helyiség fala mellé. E szobormaradvány csinos és szabályos kivitele jeles szobrászra enged következtetnünk.

14. Pénzek.

Ezen ásatási cyclusban egyetlen darabot sem találtunk, a megelőző ásatások alkalmával találtaknak ismertetését szintén jövőre kellett hagynunk.

15. Basrelief-forma tárgyak.

A múlt cyclusban talált homorú cserépnek félkörű zárlapján levő s meglehetősen csinos domborkivitelű fejnek hű másolata a VI. táblán látható.

A X. sz. jelölt helyen a múlt cyclusban két igen becses és érdekes ezüst táblának találtuk részeit, melyeknek képei a VII. és VIII. táblán vannak föltüntetve.

Ezt a leletet leirtam ugyan a múlt évkönyvünkben, de mivel azon közlemény egy kissé felületes volt, most pontosabb alakban ismételve ide iktatjuk:

Ezen hihetőleg fogadalmi táblák egyikének majdnem egész fele meg van, magassága 12·5 cm., szélessége 9·5 cm., vastagsága 1—2 mm.

Az egyik táblán (L. a VII. táblát) hol szélén egy, az egész magasságát elfoglaló oszlop van. Az oszlop fején pedig jobb-balra egy-egy csigavonal, mely a jon-izlésre emlékeztet,¹⁾ az egész oszlop széles csigavonalban körültekert szalaggal és a közepe táján ismét joni izlésben van diszítve, ez utóbbi oltárt jelenthetett. Ehhez közel van egy körülbelül 9 cm. magas női alak, fürtös haja a fej tetején s a homlok jobb oldalán meg van, az igen szép kifejezéssel bíró arcz egész, a nyak utólagosan aransodronnyal lett feldíszítve valamelyik jámbor római nő által. A nyak mellett ugyanis két lyuk van fúrva és az aransodrony azon átdugva, a tábla hátoldalán összekapcsolva; a bal váll egészen, a jobb csak részben van meg; innen kezdve hiányzik a törzsnek melle és alsó része a csipőig, innen azután épen maradt az egész jobb része a lábbal együtt. Köntöse igen szép ránczokba van szedve.

A másik táblán (L. a VIII. táblát) az előbbinek párja, ugyanazon anyagminőségű s bizonyára ugyanazon nagyságú is lehetett.

Az oszlop itt egyenesen felfelé menő vonalokkal és körültekeredő keskeny vonallal van diszítve.

A tábla középső részén látható egy férfi alak, melynek alteste a köldöktől mindkét lábtőig teljes, a jobb láb is egészen meg van.

Látható továbbá a jobb alkarnak egy része a kézzel, melyben talán áldozatra szánt pénzes erszényt tart.²⁾ Ugyanezen erszény alatt a férfi alak jobb lábánál egy kakashoz hasonló madár, melynek szeme a férfi felé irányul, s élénk tekintete azt árulja el, hogy a zsákmány után erősen vágódik.

A férfi alak egészen meztelen, a köldökön felüli rész egészen hiányzik. A kivitel itt is oly szép és részletes, hogy az újjakon még a parányi körmök is láthatók.

A természetes nagyságban lerajzolt tábla részleteken kívül van még több darabocska is, melyeknek összeillesztése a legszorgosabb kísérletezés után sem sikerült.

¹⁾ A múlt éviben volt tévesen dor-izlés felvéve.

²⁾ Ily forma pénzes erszény képét láttam az A. Baumeister, Denkmäler des klassischen Alterthums⁴ című mű I. köt. 679. lapján.

Végre megjegyzem, hogy általában a lelt tárgyakat azért jelöltem e helyen csak röviden, mert ezentúl évenként mindig mellékelni fogjuk azoknak hű képeit is, s így a kétszeres felemlítés fölösleges tért nem foglal el.

Ezentúl tehát, a mennyiben lehetséges lesz, kép és a szükséges leírás mindig együtt lesz.

* * *

Minél tovább haladunk az ásatással, annál inkább azon meggyőződésre jutunk, hogy itt csakis római fürdővel lehet dolgunk; mert ha bármelyik régi város, de főképen Róma, Olympia vagy Pompeji tervrajzát tüzetes szemlélődés tárgyává téve, jól megnézzük, rögtön észrevesszük, hogy az ottani fürdőépületek rajzai a miénkkel többé-kevésbé megegyeznek, míg ellenben egyetlen magánház alapfalzatának rajza sem illeszthető a miénkre.

A legközelebbi vizontlátásig is fogadja tőlem a szíves olvasó a római szokás szerinti, őszinte «vale»-t.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

II.

Alsófehérvármegyének egy sajátos Borokája, Juniperus
BCU Cluj / Csátó Kanitzii Library Cluj

(*Juniperus sabinoides* x. *communis*.)

Írta:

CSATÓ JÁNOS.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Alsófehérvármegye területén nincsenek ugyan havasok, melyek magasra kiemelkedő hólepte kupjaikkal s meredek gerinceikkel a lábaiknál elterülő lankás vidéket körülövezve annak, az ellentétek következtében, azt a megragadó kinézést kölcsönöznék, a milyennek szemlélése mindenkire, ki a természet nagyszerű alkotásai vagy akár csak egy szép tájképet iránt érzékkel viseltetik, maradandó benyomást gyakorol, — de azért különösen a Maros és Aranyos folyók között elterülő hegyvidék mégis annyi érdekes és megragadó látni valót képes felmutatni, hogy ugy a turista, valamint szakember valódi lelki élvezettel járhatja be megyénk ezen vidékét.

Az a szép mészkő-hegylánczat, mely Torda-Aranyosvármegyéből átnyulva a Maros terét egész Gyulafehérvárig jobb oldalról szegélyezi s különböző alaku kupjaival és sziklás gerinczével a vidéknek valódi bájos jelleget kölcsönöz, beljebb az Aranyos folyó felé minden irányban szűk völgyektől áthasogatott hegyvidéket képez gyönyörű szikla csoportokkal, magasra kiemelkedő sziklafalak által szegélyezett szűk szorosokkal, melyeken keresztül alig nyernek a lefolyásra elég tért a lerohanó hegyi patakok, sőt valamennyi nem is képes a felszínen szabad nyílást nyerni, hanem kénytelen utját mind addig a föld alatt tolytatni, míg egy másik völgyben, szép ívezetű barlangnak sötét nyílásán át újból előtörtethet a napvilágra.

Ilyen hajdan szintén vízlevezetésre szolgált kisebb-nagyobb terjedelmű barlangok elszórtan több helyen fordulnak elő ezen hegy-ségekben, melyeknek nehezebben hozzáférhető részeit szálás állabu szép bükk erdőségek borítják.

Gyulafehérváron túl ezen mészkő-hegylánczat az Ompoly folyó partjain vonul odább, itt egyes kiálló sziklatömsőkben — Fenes községen felyül pedig sajátságos alakzatu sziklaszálókban is (Piátra Kápri) tüntetvén fel iránya folytonosságát, míg végül hosszabb megszakadás után Hunyadvármegye határszélén Abrudbányától 11 kilo-

méter távolságra a Vulkán nevű hegységben még egyszer nagyobb terjedelemben emelkedik ki a magasba.

Nem kevésbé érdekes az ugynevezett ércz-hegység vidéke is Verespatak és Bucsumnál, hol az eruptív kőzetek veszik át az uralmat s váltak híressé még a rómaiak kora óta arany-ércz tartalmuk következtében.

Itt a trachyt s más kőzetű hegységeket sötét fenyvesek borítják s egy ilyen szép fenyves felett emelkedik ki hazánknak egyik legérdekesebb hegye a »Détunáta«, melynek 100 méter magas feltárt oldalán négy, hat és nyolcz lapu egymásfelibe helyezett bazalt oszlopok emelkednek ki ég felé s hevernek összetörve nagy mennyiségben a hegy lábánál, hová az elemek romboló hatása, ki tudja, milyen ős időktől fogva, sodorta és sodorja le egyenként a magasból.

Ezen bevezetés után, a röviden körülírt mészh-hegységnek egyik szűk völgyébe kell a tisztelt olvasót elvezetnem, hogy a czikk tárgyát képező Borokához eljuthassunk.

Tővis a kiindulási pont, honnan a tövösi patak völgyén felfelé haladva, elébb Diód, azután Fel-Gyógy községbe lehet szekeren eljutni, — itt azonban már lóra kell ülni, mivel feljebb csak ökrök szekeren s azon is csak kis víz állásnál lehet közlekedni.

Felgyógyon felyül ugyanis a völgy megszűkül s meredeken kiemelkedő heglánczolatok szegélyzik mind két oldalon, melyek között a patak számos kanyarokat alkotván, sokszor kell rajta át-gázolni.

Másfél órai lovaglás után, a »Pilis« nevű hegy lábához lehet eljutni s itt már benne vagyunk a sziklás vidékben s gyönyörködve szemlélhetjük a völgyből meredeken kiemelkedő hegyeket, melyeknek megragadó alaku, a fényesen ragyogó nap világitásánál szép fehér színben előtűnő szikla csoportjai a figyelmet egészen lebilincselő módon emelkednek ki a lábaiknál elterülő bükk erdőségek sötétzöld árnyas lombsátrora fölött.

A tájék szépsége mellett éppen itt a sziklás vidék egyik kapuján áll még egy másik érdekes tárgy is, mely magára vonja a figyelmet.

Ez egy régi építmény az ugynevezett »remetei monostor« (Monásztéria réméczuluj), mely a felgyógyi görög nem egyesült hitvallásuk tulajdona.

A patak bal partján egy kissé kiszélesedő téren áll ezen kőből épült régi kis kolostor.

Közepén négy szögű torony áll, melynek oldalai három öl szélesek, keleti oldalán van a bolthajtásos, nagyon kis térfogatu templom építve s belől bibliai jeleketekkel s szentek arczképével kifestve. Érdekes, hogy a Krisztust ütlegető emberek magyar ruhában vannak kipingálva, — a templomi rész mellett még egy kis mellék osztály van.

Nyugat felől az egykori szerzetesek kis lakszobái állanak még fenn rozzant fedél alatt s romladozó állapotban. Ezen lakosztályok alatt pincze is volt, miután azonban benne víz fakadt, betömték.

Az épület melletti egykori udvart kökerítés vette körül, melynek maradványai most is láthatók.

A torony falába kis hosszukás, négyszög alaku kőlap van beillesztve, — melyre ciril betűkkel az ottan szolgálatot tevő lelkész magyarázata szerint, következő szöveg van bevésve:

»Din tâiu au fost zugrăvita aciasta Sfintă biserică în zilele lui Mátyás craiul Valeat 6795.», magyarul:

Ezen szent templom ki volt festve, először Mátyás királynak napjaiban. — Valeat 6795, — mely évszám Ádám korától (?) számtatják.

Ezen kolostor minden jésetre régi időkben s alkalmasint idegen szerzetesek által építettett ezen vadregényes és hajdan ős erdők között elrejtett zúgban, épen azért kívánatos volna, ha annak történetét valaki alaposan kiderítené s épen évkönyveinkben, a hol illekes helye volna, közölné. ¹⁾

A nép száján egy érdekes monda kering ezen régi kolostorra s a közelében nagy területet elfoglaló Borokákra vonatkozólag.

Élt volna ugyanis ottan, nagyon régi korban, egy kegyes szívű szerzetes, ki a kolostor feletti hegyoldalon az erdőségeket kiirtotta s ottan szép, tiszta búzát termelt, melyet állandóan hívei között osztott ki.

Midőn halála közelédését érezte, maga körül gyűjtötte híveit, s meghagyta nekik, hogy halála bekövetkeztével, hálájuk jeléül, búzát tegyenek koporsójába s úgy temessék el, — azonban háládatlan kegyeltjei azt határozták, mikép kár a búzát vesztegetni s helyette boroka magot tettek koporsójába, meg lévén győződve, hogy

¹⁾ Hallottam, mikép boldogemlékezetű barátom Orbán Balázs irt volna valahol róla, de hogy hol jelent meg közlése, nem sikerült megtudnom.

úgy se protestálhat ellene, ha egyszer eltemették, — de háládatlanságuk megbosszulódott, mivel a buzaföldeket ellepte a Boroka s most is az díszlik a hegyoldalon. S ezen nagy kiterjedésű Boroka állab a harmadik nevezetessége ezen helynek, mivel először az ottan előforduló Borokafaj hazánkban sehol ilyen összefüggő nagy kiterjedésben elő nem fordul, másodsor, mivel nem az a faj, a melynek összes botanikusaink tartották.

Ugyanis eddig ezen nagyobb elterjedésben Remete község határán díszlő Borokát *Juniperus Sabina L.*-nek tartották s ezen néven van felvéve valamennyi fűvészeti műben és közleményben s csak 1885-ben, midőn egy később megemlíthető okból példányokat küldtem Bécsbe az ottani botanikai kert tudós igazgatója lovag Kerner Antalnak, derítettett ott ki általa, hogy a mi Borokánk a *Juniperus Sabinoides* Griseb.

A *Juniperus Sabina L.*-nek hazája «Nymannak», «Conspectus», «Floride Europaeae» című munkája szerint (Örebro 1878—1882), Lusitania Spanyolországban (S. Novada), Franciaországban (Pyren-Alpese), Svájc (Alpese), Tirol, Olaszország (Appen és Abruz), Dalmatia, Montenegro, Bosnia, Szerbia, Bánát? (Magyarország), Erdélyből helyesen kérdőjellel közli, — ellenben a *Juniperus Sabinoides* nevezett Autor szerint Görögországban és Wettstein lovag levelbeli közleménye szerint a Balkán hegységben nő.

Feltűnő Erdély Flórájában, hogy itt mintegy közbeneső szigeten, egyfelől a Balkán Flórájának képviselői, mint a *Juniperus Sabinoides* Griseb. és Potonill Haynaldiana Janka, mely utóbbit én Jankával egy időben a Páreng hegységben találtam, másfelől az északon fekvő Oroszország virányának képviselője is a *Polygala Sibirica L.*, melyet Barth Hosszuaszó határán fedezett fel, előjön, — érdekes volna következőleg ezen elszigetelt előjövételnek okát kideríteni, mi beható geológiai tanulmányok alapján tán sikerülhetne, miután alkalmasint mint régi geológiai korszak virányának maradványai tartották fenn hazánkban, tán évezredekken keresztül fajukat életviszonyaiknak megfelelő helyen. A *Juniperus Sabinoides* előjövele azonban, — mint később fogom jelezni, — lehet, hogy emberek által történt elplántálásban lelheti magyarázatát.

A kolostoron felül a völgy csaknem derékszögben (keletre) kanyarodik s fokozatosan mind szűkebbé válik, míg végre egy órai távolságra valóságos hegyhasadékká szorul össze.

Itt a hegynyílás csak olyan széles, hogy kis víz alkalmával is a patak vize egészen előnti, két felől pedig függőleges meredekségű magas sziklafalak szegélyzik.

Ezen szorost közepe táján egy keresztben fekvő sziklafal zárja el, melynek jobb parti alacsonyabb szélét kőomlás tölti ki, — mi által a patak lefolyása egészen meggátoltatik, azonban a keresztül fekvő sziklában egy íves ablak alaku nyílás van s ezen nyíláson keresztül veszi útját a patak vize, mely nagy esőzések s hóolvadás alkalmával egy pár ölnyi magasságra dagad fel a szorosban s átcsap a keresztfal felett is.

Kár, hogy ezen kiváló érdekes szoroshoz szárazon nem lehet eljutni a meredek sziklás hegyoldalon s majd a megalakulandó megyei Kárpát fiók-egyletnek valand feladatává, járható ösvényt készíttetni.

Ezen szoros közelében a balparti hegynek teteje felé egy nagy kiterjedésű barlang van, ezen barlangban rejtették el magokat 1849-ben a honvédek elől a környéken lakó úgynevezett mokányok.

A czikk tárgyát képező Boroka a barlangos hegyoldalnak nyugotra eső lankás és legelőül szolgáló oldalán jön elő.

Ezen legelőnek neve «Hanka urmezéuluj.» A szorosból azonban oda kijutni nem lehet, hanem a Pilis nevű hegyen keresztül épített úton kell Remete község Pilis alatti részéhez szekerezni s a mint ezen házcsoporton túl az első tetőre kiér az ember a leirt szoros felé balra eltérni.

Itt a megnevezett köveshegyi legelő veszi kezdetét, melyen elszórtan párna alakulag elterülve nő a *Juniperus sabinoides* vegyesen *Juniperus communis* L. bokrokkal, mely utóbbi azonban az előbbinél sokkal csekélyebb mennyiségben jön elő.

A mint a két Boroka bokrot egymás szomszédságában növe észleltem, azonnal felmerült bennem a hiedelem, hogy itt a kettőnek korcs fajtát is fellehetend találni.

Behatóbb megfigyelés feltevésemet igazolta, miután kevés ideig terjedő keresés után meg is találtam a kutatott hybridet, melyet a «Magyar Növénytani Lapok» 1886-ik évi november – december havi füzetében irtam le — s kedves barátom Dr. Kanitz Ágost, a Magyar Növénytani Lapok hazafias megalapítójának tiszteletére, *Juniperus Kanitzii*-nek neveztem el.

Megjegyzendő, hogy akkor nem lévén még megállapítva, mikép

egyik szülője nem a *J. Sabina*, én is a *Juniperus Sabina* és *communis* korcsául tüntettem fel.

Dr. Simonkai Lajos 1886-ik évben «Erdély edényes Flórájának helyesbített foglalata» című nagy értékű művében, az én *Juniperus*-omat a *Juniperus Sabinához* vonta, — minek következtében mind három megemlített Boroka fajból élő példányokat küldöttem fel Bécsbe, a mint már említettem, lovag Kerner Antalnak, Európa legkiválóbb fűvészenek, s csakhamar nevében jött a válasz lovag Dr. Wettsteintől, mikép nézetem s állításom helyes — azon különbséggel, hogy az egyik szülő nem a *Juniperus Sabina*, hanem a *sabinoides*, s egyúttal felkértem a Kerner által szárított példányokban kiadott *Herbarium Austro Hungaricum* részére úgy a *Juniperus Kanitzii*, valamint a *J. sabinoides*ből megfelelő számú példányokat küldeni, mely kívánságnak eleget téve jelenleg nevezett herbariumban az általam beküldött *Juniperus Kanitzii* 1841. a *J. sabinoides* pedig 1842. sz. alatt van kiadva.

Később Dr. Wettstein Richard lovagnak jelent meg egy dolgozata «Über die Verwerthung anathomischer Merkmale zur Erkennung hybrider Pflanzen» cím alatt (XCVI. Band der Sitzb. der kais. Akademie der Wissenschaft. Wien 1888.):

Ezen művében a *Pinus* és *Juniperus* fajokat, leveleikből a közepén alól vett keresztmetszetek alakja s a sejteknek, edényeknek stb. ezen keresztmetszeten látható alakja és eloszlása alapján határozza meg s kimutatja, mikép ezen alapon a vizsgálat tárgyává tett fajok és korcsok és így a *J. Kanitzii* is alaposan megkülömböztethetők, a mint a műhöz mellékelt rajzok élesen ki is tüntetik.

A *Juniperus sabinoides*nek Erdélybeni előjövételére visszatérve, a leírt kolostornak és a közelében nagy területen sűrűn előforduló Borokáknak első megsejtelése alkalmával azon sejtelem keletkezett bennem, hogy vajjon nem görög szerzetesek építették-é a kolostort s nem azok hozták-é bé magokkal a Boroka magját? melyet elplántálva, az nem csak meghonosodott hanem kedvező talajra találva el is szaporodott, magja pedig madarak által elhordatván nagyobb mérvben el is terjedett, mely feltevés az által, hogy Borokánk mint már megemlítettem azon fajhoz tartozik melynek hazája Görögország s ezen országon s a Balkánon kívül más országban mint Erdélyben nem fordul elő, még valószínűbbé vált, azonban megerősítést az által nyerend, ha történelmileg bebizonyíttatik, mi-

kép a kérdéses kolostort görög szerzetesek építették vagy bizonyos ideig ott laktak.

Még csak a három Boroka faj ismertető jellegét kívánom röviden megemlíteni.

A *Juniperus sabinoides*nek levelei négy sorosak fedelékesek (nagyon apró pikkely alakban lapulnak az ágra).

A *Juniperus communis* levelei ellenben ár alaknak elálló és szurósak.

A *Juniperus Kanitzii* a kettő között áll, — ágai hegyén a levelek fedelékesek (pikkely alakúak) mint a *J. sabinoides*nél alsóbb levelei azonban ár alakúak mint a *Jun. communis*nál csak, hogy fél olyan hosszúak, találhatók azonban olyan bokrok is melyeknek összes levelei ár alakúak.

Miután a czikk tárgyát képező Boroka csak megyénk területén szedetett eddig, miután kiderítettett, hogy a nagy elterjedésben szintén csak megyénk területén található s eddig az összes botanikusok által *J. Sabina L.*-nek állított Boroka nem az, — hanem a *J. sabinoides*, azt hiszem, hogy helyén van ha ezen ismertetésem épen egyletünk évkönyvében adom közre.

III.

II. József császár erdélyi utazásai, fő tekintettel
Gyulafehérvárra.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Írta :

ZLAMÁL ÁGOST,

FŐGYMN. R. TANÁR.

I. Lipót császárnak az 1691. évi deczember hó 31-én kiadott «Diploma Leopoldinum»-a alapján Erdély visszatért a magyar szent korona alá, honnan másfél századdal előbb kiszakadt vala. S ezzel Erdély történetében egy merőben új korszak kezdődik.

Erdélyt a XVII. évszáz bel- és külviszállyai a végveszély örvénye felé sodorták. «Erdély a 16. és 17-ik századok folytában saját, külön fejedelmei alatt önállású ország volt, vagy legalább — a n n a k t a r t a t o t t. Innen történetei, viszontagságai nem csak meg-sokasultak, hanem gyakran az összebonyolódásig egymásra tódultak és tornyosultak: közörömet a benne lakókra ritkán hozván, de igen gyakorta teméntelen keservet és gyászt.»¹⁾ Érezték ezt jól a rendek s azért — megúnván egyrészt a már óriási teherként nyomasztó török véduralmat, másrészt meg a dúló pártviszállyokat, arról kezdének komolyan gondolkodni, hogy az 1686. év folyamán a félhol-don több ízben fényes győzelmet aratott I. Lipóttal szövetségre lép-jenek. 1691, januárius 10-ére az államtanács országgyűlést hívott össze Fogarasba, mely I. Lipótnak a hűség esküjét letette.

A fejedelmek kora tehát lejárt. A kormány élén mostantól kezdve a magyar király áll, ki Erdély ősi alkotmányának és törvé-nyeinek fenntartatását és védelmét esküvel fogadja.

Sokan voltak és vannak, kiknek a dolgok ily változata nem tetszett. Sok történetirő emlegeti panaszosan a független Erdély lejárta s az osztrák ház alá jutását. «Mi éppen abban, hogy kis hazánk az anyaország uralkodójának hatalma alá jutott, alkotmányát megtartva jutott, s a török befolyása alól felszabadult, nagyobb jót látunk a fényes, de nyomorteljes volt függetlenségnél. És ha hozzá vesszük, hogy hazánk téreit 1711-től fogva 1848-ig a háború öldöklő angyala megkímélé: e felfogásunkat tökéletesen igazolva látjuk.»²⁾

¹⁾ L. Gr. Kemény J. és nagyajtai Kovács J. „Erdélyország Történeti Tára“ előszavát.

²⁾ L. Veszely K. „Gyulafejevári füzetek“ I. k. 31. l.

Nem lehet ugyan tagadnunk, hogy Erdélynek az osztrák ház alatt egészen a legújabb időkig nem voltak mindig derültek a napjai, «hogy a gubernátori kor csak árnyéka lett a fényes fejedelmi kor-nak, hogy a Bécsbe centralisált kormány a fejedelmi kor auto-nomiájának lényét s nagy részt lényegét is absorbeálta,»¹⁾ de viszont nem szabad felednünk azt sem, hogy Erdély ezen külfényét állandó békéért, józan szabadságért és egy szebb jövőért adta mintegy cserébe.

Mivel a királyok Bécsben laktak, helytartót — gubernátort — tartottak maguk helyett Erdélyben, kiket az országgyűlés kandidált s kik közül a felség tetszése szerint nevezett ki. Az első gubernátor Bánfi György, a lefejezett Bánfi Dénes fia, kit, valamint az ország-generálist, cancellárt, kincstárnokot s a főkormányszéki tanácsosokat I. Lipót 1692. januárius hó 5-én hivatalukra kinevez illetőleg megerősít s kiknek hivatalukba való ünnepélyes beigtatásával gr. Vete-rani Frigyes lovassági tábornokot és erdélyi főhadparancsnokot bizza meg.

Nem tartozik azonban feladatunkhoz ezen guberniummal, szer-vezetével és működési körével behatóbban foglalkozni. Legyen elég annyit megjegyeznünk, hogy a gubernium székhelye hol Fehérvárt, hol Szebenben, hol Kolozsvárt volt.

Nézzük most rövid, futólagos vonásokban Erdély történetét!

II. Apaffi Mihály, ki atyja halála után «választott» fejedelme volt Erdélynek s kit egyelőre a bécsi udvar is ilyennek tekintett, 1696-ban, nehogy nagykorúsága az erdélyieket zavarja, Bécsbe in-ternáltatott. Tököly Imre hasztalan iparkodék a szerencse csillagának rohamos hanyatlását jól érző török birodalom segítségével Erdélyt hatalmába keríteni. A karloviczi béke (1699. januárius 16.) teljesen véget vetett úgy Tököly, mint pedig a török ábrándszerű reményei-nek. S ezzel Erdély sokat hányatott hajója is a belnyugalom és kül-béke és a józan szabadság kikötőjébe jutott, honnan új erőt nyer-vén, kedvező szelekkel új korszaknak indult, csendesebb útra kelt.

Ámde ezen útjában is egy hatalmas kőszirt fenyegette lételet.

Helyesen mondja Lucanus: «Summum, Brute, nefas *civilia bella* fatemur.» S ezen legnagyobb rossz, a polgárháború fenyegette ismét Erdélyt. II. Rákóczi Ferencz kigöngyölté a szabadság zászló-

¹ L. Kőváry L. „Erdély történelme.“ VI. k. 5. l.

ját s hiveinek bámulatraméltó lelkesütségével és vitézségével Erdélyt hatalmába keríti s magát Maros-vásárhelyt 1707-ben (ápril 9-én) a fejedelmi trónba igtattatja. A nemzeti fejedelmi kor tehát ismét megnyílt s a fejedelemség ismét helyre volt állítva . . . «De mert forradalom vívta ki, s e forradalom sikere még kétség alatt állt, a gondolkodó honfit tiszta örömmel nem töltheté.»¹⁾ Hat győzelem- és diadalteljes év után a Rákóczy csillaga rohamosan kezdett borulni. A vadkerti véres csata (1710. januarius 22.) döntött a forradalom felett. Rákóczy várai egymásután jutottak osztrák kézre, seregei is mindinkább apadtak. A szathmári békekötés (1711. május 26.) végre teljesen visszaadá az országnak a nyugalmát.

I. Józsefnek 1711. április 17-én történt elhalálózásával, I. Lipót második fia, a meghalt király fivére Károly jutott a trónra, ki mint magyar király III., mint római császár pedig VI. Miután Magyarországot reorganizálta, Erdélyre fordítá figyelmét, hol mindenekelőtt egy hatalmas katonai erődítménynek, melyből a hazát féken lehesen tartani, felállítása nemcsak kívánatos, de egyuttal szükséges is vala. Részint, hogy a fejedelmi kor emlékei ritkuljanak, részint pedig fekvésénél fogva e czélből Fehérvár (Alba, Alba Julia) lón ki-
szemelve.

«Fejérvár a Maros jobb partján, ez ország közepe táján, a Bánság, Szeben s Kolozsvár felől összejevő völgyek találkozó pontján fekvén, az erődítésre meglehetősen pontot nyújtott. A magaslat, melyen régebben a fejedelmek alatti kerített város állott, igen czélarányosan feküdt, csak egy baj volt, ez, hogy a külváros a magaslattól nyugotra, a mindjárt kezdődő havasok lába felé nyult. Hogy ide tér nyeressék, főhadparancsnok gr. Steinville, mint az erődítés intézője, a külvárost erőhatalommal megsemmisíté, lakosait a magaslat keleti oldalára, hol az (a város) most is fekszik, kényszeríté áttelepülni. Ugy tette le a mostani Fejérvár szegletkövét III. Károly neve napján (1715.) november 4-én; az új várost az erdélyi Gyula-Fejérvár helyett Károly-Fejérvárnak, Alba Julia helyett Alba-Carolinának, németül Karlsburgnak nevezvén el, mit III. Károly decz. 23-án kelt rendeleténél fogva azon megjegyzéssel hagyott helybe, hogy Alba Carolina helyett, Cariopolis elnevezést használjanak, mi azonban soha életbe nem lépett.»²⁾

¹⁾ L. Kővári L. i. m. VI. k. 77. l.

²⁾ L. Kővári L. i. m. VI. k. 94—95. l.

III. Károly uralkodása még egyházi téren is nevezetes.

Tudvalevő dolog, hogy az erdélyi püspökséget Szt. István alapította. »Gyulafehérvár volt az erdélyi részek püspöksége. Erdélyben a magyarság vékony eret képezett a X. században a Nagy-Küküllő, Közép-Maros, az Aranyos a kis és egyesült Szamos mentében. Hogy az erdélyi püspökséget Szt. István alapítá, régibb okmányok hiányában Máté, erdélyi vajdának 1277. évi levele így bizonyítja: »A fehérvári szent Mihály anyaszentegyházat, a mely püspöki székhely, a boldogult Szent István király alapította.«¹⁾ Alapítására alkalmat adott Gyula lázadásának leverése, kinek lefoglalt kincseiből építé Szt. István a székesegyházat.«²⁾

Az erdélyi püspökség a XVI. évszázig egyike vala a legvirágzóbbaknak, de a XVI. évszáz vallási megoszlása reá is nagyon szomorú időket hozott. »Midőn a meghasonlott felekezeti nézetek az erdélyi törvényhozás termeibe hatottak, s a vallási és politikai függetlenség megállapítására más eszköz nem volt: 1556-ban a zajos szászsebesi országgyűlésen elérkezettnek vélték az időt, melyben az erdélyi püspökséget és káptalant eltöröljék, s javaikat a politikai párt függetlenségének megalapítására fordítsák. Püspökeink, kiknek kinevezési joga is kérdés alá jött a trón felett vitatkozók között, kénytelenek voltak az erőszaknak engedni. Ki lévén utasítva hazájokból, visszatértek ugyan időnként az elszórt nyájhoz, hanem újból el kelle távoznok, hogy távol legyenek ők még azon igénytől is, mintha lefoglalt javaikat és jogaikat visszanyerhetnék. A gazdag káptalan feloszlott; az egyházi hivatalnokok száma annyira megfogyott, hogy számos községek lelkészek és tanítók nélkül maradtak; a katholicismus, eddig nálunk a vallási és polgári egységnek és a Szent István koronájához való ragaszkodásnak jótékony rendszere, a magyar, székely és szász nemzet életében meggyengült, s ha a főbb végeredményeket tekintjük, a magyar elem a helvét felekezeti nézeteknek, a szász elem az ágostai vallásujítás elveinek követője lett, a székely nép felekezetek között megoszolt, a katholika

¹⁾ „Sanctam matrem ecclesiam b. Michaelis de Alba, quae sedes est episcopalis perdivum sanctumque olim regem nostrum Stephanum beate memorie iam fundatam, jam aedificatam.“ Fejér: *Initia Relig.* 241. l.

²⁾ L. Dr. Balics L. „A róm. kath. egyház története Magyarországon.“ I. k. 30. l.

vallás pedig a vármegyéken néhány városra és a székelyföld belsejére szorult.«¹⁾

III. Károly alatt a catholicismus s így a püspökség is visszanyerte ősi jogait. Ő karczfalvi báró Mártonfi Györgyöt, ki esztergomi kanonok volt, erdélyi püspökké kinevezte, őt, a kanonokokat, a templomot s a tanodát évi segélyezéssel dotálta, mit a fehérvári uradalom s egyéb alapokból rendelt kiadatni; a püspökséget a régi vár egyik felébe betelepíté s Mártonfi püspököt 1716. februárius 16-án gr. Kornis gubernator és Steinville főhadparancsnok által Enyeden a fehérmegyei főispánságba, februárius 19-én pedig a püspökségbe ünnepélyesen beigtattatá. Magától értődik, hogy ez a nagyobbára protestáns Erdélyben — Kővárival szólva, »nagy sensationt idézett elő.«²⁾ Ezen *sensatio*, mely nyugtalanságban nyilvánult, később valóságos forrongás jelleget ölte magára, midőn a fehérvári és kolozsvári főtemplomok — ez utóbbi erőszakkal — vétettek el a reformátusok és unitáriusok kezéből s adattak vissza régi birtokosaiknak, a katolikusoknak.

Más nevezetes eseményt III. Károly uralkodása alatt alig találunk, mely Erdélyre nagyobb kihatással birt volna. Megemlíthetjük még a pápa által 1721-ben canonizált egyesült oláh püspökségnek Gyulafehérvárról 1738-ban Balázsfalvára való áthelyezését, — s egy királyi tábla felállítását, mely később Maros-Vásárhelyt kapá székhelyül.

III. Károly 1740. október 20-án meghalván, az 1713-ban kelt és Magyarország s Erdély által 1722-ben elfogadott »*pragmatica sanctio*« alapján Mária Terézia lépett a trónra. S vele nemzetünk történetében egy dicső és eredményekben gazdag korszak állott be. A királynőnek, ki »*domina és rex*« »hatalmas és megnyerő egyénisége oly súlyt képezett Magyarország belső viszonyainak fejlődésében, minőt Mátyás király óta egy fejedelme sem vethetett latba.«³⁾ »A régi Habsburg-ház utolsó ifju hajtása nemcsak név szerint magyar királynő. Jó magyarnak nevezi magát, szive tele van méltó hálával e nemzet iránt. A magyarnak ismét van szeretett és őt megbecsülő uralkodója. Midőn vérét ontja az örökös tartományok megmaradá-

¹⁾ L. Beke A. „Az erdély-egyházm. papnövelde történ. vázlata“ 6. l.

²⁾ L. Kővári L. i. m. VI. k. 96. l.

³⁾ L. Marczali H. „Magyarország II. József korában.“ I. k. 34. l.

sáért nem idegent szolgál. Szt. István koronája, annyi viszontagság után, megújult fényvel ragyog Mária Terézia fején.«¹⁾

És csakugyan, hazánk történetében kiváló szerepet töltött be Mária Terézia. Egyik legfőbb érdeme kétségkívül az, hogy ő állította helyre a nemzet és királyság közti megbomlott egységet. Az ő nevéhez van kötve nemzetünk felemelkedése, országunk kiegészítése, a műveltségnek és erkölcsnek magasabbá, általánossá tétele. Ugy politikai, mint vallási, — ugy közgazdasági, mint pedig nemzeti művelődési tekintetben új korszakot nyitott meg a nagy királynő, ki ha nem is a legnagyobb, de a legtisztább nő, ki valaha uralkodott.²⁾

* * *

Rövid, futólagos vonásokban vázlaltuk az eddigi uralkodókat; térjünk most át feladatunk tulajdonképeni tárgyára II. József-re és az ő erdélyi látogatásaira.

Tudjuk, hogy Mária Terézia férje Ferencz, ki egyttal korregens, társuralkodó volt, 1765. augusztus 18-án szélhűdés következtében hirtelen meghalt. Ezen gyászos esemény a királynőt annyira megrendíté, hogy nemcsak az életörömeiről, hanem a kormány gondjairól is le akart mondani s fiát II. Józsefet az örökös tarto-

¹⁾ L. Marczali H. „Mária Terézia“ (Magyar tört. életrajzok) 4. l.

²⁾ Röviden, szépen és velősen van Mária Terezia uralkodása Barkóczy Ferencz hercegprimásnak a királynőhöz intézett üdvözlő beszédében elmondva. Az ékesszóló primás így beszélt: „Sentiunt omnes, quantum in regno hoc bis Mariano et apostolico in dies crescat totius, tam fluxae, quam aeterna beatitatis certum pignus, sincerus veri Dei cultus: vident assurgere magnificas aedes, magno Deo sacras, nitere altaria, honorari eorum ministros, tamquam qui legatione funguntur pro Christo: gaudent excitari publica exercendae charitatis christianae domicilia: suspiciunt in florem assurgere sacra et profana pacis bellique studia: laetantur, florem nobilitatis nostrae intimioribus augustae aulae obsequiis, adeoque sacri ipsius corporis custodia cum honorari, tum ad quaevis saeculo convenientis urbanitatis officia excoli. Ad haec, sarta tectaque est sua legibus et pactis nostris sanctimonia, magistratibus auctoritas, juribus, libertatibus ac praerogativis omnibus vigor. Hanc omnem nostram fortunam, etiam iniquis, nostraeque viciniaefestis valde temporibus, partim inchoatam, partim promotam, post Deum, Stephanae sibi sacrae haereditatis tutorem, grata confessione in acceptis referimus uni, plusquam maternae, clementissimae Dominae nostrae de nobis sollicitudini ac providentiae . . . etc.“ L. Katona St. „Historia critica regum Hungariae stirpis austriacae,“ tomulus XX., ordine XXXIX. 655—656. l.

mányokban kormánytárrsá nevezte ki. De a királynőben, miután fájdalma idő folytával enyhült, ismét fölébredt az uralomvágy és azt miniszterei is ébresztették, kik József önálló lelkétől és az udvarnál divatozó szellemmel ellenkező elveitől félték. S ezen elvek csakugyan félelembe is ejthettek mindenkit.

A francia bölcselek és encyclopaedisták szabadelvű tanai a bécsi legmagasabb körökben termékeny talajra találtak. Kaunitz herczeg, a híres miniszter nyíltan dicsekedik istentelenségével. Jó ideig Voltaire eszméi voltak felszínen, de az 1770-es években Rousseau philanthropiája lett irányadó. A keresztény elvek kigunyolása kiesett a divatból: az emberiség, jótékonyosság, érzékenység és könnyörületesség forgott mindenki nyelvén. Ily korszellem befolyása alatt érett József férfivá, és ő nemcsak távolról kísérte nagy figyelemmel a külföld fejleményeit, hanem 1777-ben nővérének, a vérpadon elhalt Maria Antoinette francia királynének látogatása alatt Párizsban hat hétig tartózkodván, nagy érdeklődéssel tanulmányozta a közigazgatást, az igazgatást, az uralkodó szellemet. Módjában vala tehát a francia forradalmat előkészítő elvekkel magánál az eredeti forrásnál megismerkedni.

Ezen külbefolyásokon kívül magának Józsefnek szellemi s erkölcsi tulajdonaiban is kell keresnünk annak okát, miért csatlakoztak annyi remények, de egyuttal sokkal több aggodalmak is hozzá. Tanítóinak elhibázott tanmódszere is nagy befolyással lett az ő természetes makacosságának kifejtésére. Aztán meg a balsors csapásai is korán próbára tették kedélyét. Mindezek azonban még inkább fokozták benne magas hivatásának öntudatosságát. »Midőn 1765-ben, 24 éves korában, anyja által a német örökös tartományokban kormánytárrsá neveztetett, nagyratörő lelkének egész erejével ragadta meg a kormányrúdját; de a régi kormány emberei addig ingerlék Mária Terézia uralkodási vágyát, mignem ez, különben hajlamaitól is vonatva, ismét maga vette át a megszokott kormányt, fiát attól egészen eltávolítva; sőt vele néha meg szigorúbban is érezte a maga tekintélyét. Az udvari cselszövények, a hibák és hiányok, melyeket látva túrnie kellett, szintén káros hatást gyakoroltak jellemfejlésére; bizalmatlanabbá tették őt az emberek iránt és tehetségeinek öntudatát az önhietségig fokozták. Munkásságát 1765—1780-ig egészen a hadügyre fordítván, ezt Lassy tábornok segélyével a monarchiában addig nem ismert kiképzettség fokára emelte

ugyan: de későbbi igazgatási modorára aligha nem volt annak is jelentékeny befolyása, hogy 15 éven át oly osztálylyal toglalkodék, melynek első s legszükségesebb szabálya a föltétlen engedelmesség.

A keserűséggel eltelt József szelleme olyan gondolatokban és tervekben talált táplálatot, melyek az államnak egykoron általa kifejthető erejére s hatalmára, népeinek boldogítására vonatkoztak. Szűknek érezte a tért Bécsben maga körül s így csaknem minden évben utazásokat tett majd a külföldre, majd a monarchia országaiba s tartományaiiba. Nem szórakozás vezette őt utazásaiban, hanem a népek hiányai, szükségletei és kívánatai közvetlen megismerésének vágya. Aztán nem is utazott őt, a római császárt és társuralkodót joggal megillető fényvel és kísérettel, hanem oly egyszerűséggel, hogy a kormány emberei ugyancsak duzzogtak, kik ezen eljárást a felség méltóságával összeférhetetlennek találták. József ezzel keveset törődött; e gáncsokért elég kárpótlást talált a meglátogatott népek magasztalásaiban, melyek benne egy új, boldogabb kor csillagát üdvözlék.

Első erdélyi útja 1773-ba esik.

Már 3 évvel megelőzőleg járta be Erdélyt azon hír, hogy II. József azt meglátogatni szándékozik. 1772-ben ezen erdélyi utazást csaknem bizonyosra vették, mit eléggé bizonyít a Guberniumnak 1772. év április 7-én 3199. sz. alatt a károlyfehérvári magistratus-hoz intézett leirata, melyben a felség fogadásának, ellátásának s más ezen látogatással együtt járó körülményeknek módozatai vannak megszabva. ¹⁾

A látogatás azonban ezen évben is elmaradt. Pedig erősen várták a felséget; hiszen 1427. óta, mikor Zsigmond magyar király és római császár Erdélyt beutazta, magyar király Erdélyben nem volt.

Végre biztos hír érkezett a felség leendő látogatása felől. A Gubernium Szebenből 1773. április 4-én 3650. sz. alatti leiratával tudatja ezen örvendetes eseményt Károlyfehérvár tanácsával s egyuttal ismétli azon módozatokat és teendő intézkedéseket, melyeket a mult évi 3199. sz. alatti leiratában hangsúlyozott. ²⁾ Mellékeli még az éjjeli szállásokon készletben tartandó élelmi szereknek is a kimutását. Ezen «lista victualium in qualibet nocturna statione procu-

¹⁾ Gyulafehérvár város levéltárából.

²⁾ U. o.

randorum» szószerint a következő: 70 librae carnis bubulae (70 font marhahús), 1 integer vitulus (1 borjú), 1 integer agnus (1 bárány), 24 pulli gallinacei (csirke), 3 anseres (lúd), 2 gallinae adultae (2 tyúk), 2 gallopavi (2 pulyka), ez utóbbi szárnyasok «deplomat», megkoppasztva. 4 librae butyri liquati vulgo színvaj, 6 librae butyri recentis (friss vaj), 40 ova (tojás), 2 octalia id est media metreta juxta mensuram Transsylvanicam farinae purioris vulgo Mundmehl (2 nyolczad montliszt), 2 librae zachari (czukor), 8 citreamala vulgo citrom, 4 librae laridi (szalonna), 4 librae medullae ossium bovinorum vulgo vesse kövére. Varia olera viridia scilicet czeler nuncupatum (különféle saláták), petrosolinum, cepa et pro esculentis ex oleribus parandis (a saláta-fajokból készitendő ételekhez petrezselyem, hagyma), 100 capita brassica seu caulis (100 fő káposzta), 2 librae brassicae salsae, vel alterius etiam generis in simili quantitate (2 font sós káposzta vagy más ilyenmü hasonmenyiségben), Panis purioris seu selectioris sortis (tisztább, illetőleg finomabb fajtáju kenyér) vinum ordinarium (közönséges bor), vasa culinaria (konyha-edények), patinae et orbes stanei (tálak és czinntányérok), cultri, furcinulea, coclearia et vitra (kések, villák, kanalak és poharak), 40 ligaturae straminis pro strato decubitorio (40 köteg szalma éjjeli fekhelyül)».

Miután tehát — a mint láttuk — a Gubernium a legapróbb részletekig mindent elrendelt s egyttal szigorúan meghagyta «ne vel in minimo, aut in excessu, aut vero in defectu Altissimis Jussis contraveniatur, sed quaevis ad tenorem Benignarum Ordinationum Regiarum directae Dispositiones Guberniales suum ad amussim obtineant complementum», ¹⁾ jöhetett a Felség, ki már jó előre minden ünnepélyes fogadtatást, üdvözlő beszédeket, harangozást stb. eltöltött. Erre vonatkozó parancsa így hangzott: «... nullibi seu a Comitibus seu a Magistratibus, seu Communitatibus Ecclesiasticis allocutivae perorationes, salutationes solemnes fiant; verum huiusmodi et alterius generis honorificae exceptiones, velut pulsus campanarum, aut sclopotorum displosiones et id genus aliae publicae beneventiones et ceremoniae penitus emaneant et proscindantur.» ²⁾ Ezen puritán jellemről tanuskodó parancs a felség iránti lelkesedést és bámulatot még inkább fokozta.

¹⁾ Gubern. leirat a Gy.-Fehérvár város levéltárából.

²⁾ A barczasági „Capitulat-Archiv“-ból. L. Archiv d. Vereines für Siebenbürg. Landeskunde. Neue Folge. XV. B. 654. 1.

A felség május 7-én indult meg Bécsből. Ezen utja Magyarországra és Erdélyre terjeszkedett ki, — kiválóan azonban Erdélyre, mely előtte még eddig teljesen incognita terra volt. Május 21-én érkezett Temesvárra, honnan Hátszegen, Hunyadon, Déván és Szászvároson át 24-én érkezett meg Fehérvárra. A Felség kíséretében voltak: Nosticz gróf tábornok és főhadsegéd, Siskovits tábornok, Pelegrini gróf altábornagy, Brambilla udvari orvos, aztán még a rendes személyzet, mely összesen 12 szekeret s minden állomáson 72 lovat vett igénybe. A nagyobb állomásokon a katonaságot öszszecsoportosították s a felség előtt hadgyakorlatokat tartottak Hátszeg völgyében s Déva környékén.

Mint már említők, május 24-én, egy hétfői napon, délután öt óra felé érkezett meg a Felség a Portus felőli országuton városunkba. Rendes szokása szerint, vendéglőbe szállott, mely czélból ez alkalommal a városon a papnövelde gyógyszerháza mellett levő vendéglőn kiszemelve. Nem is pihente ki magát, hanem azonnal fogadta a katonaságnak s az épen azon évben kinevezett erdélyi püspök Manzador Pius vezetés alatt a papságnak s a polgárságnak ünnepélyes hódolatát. Ezután a Felség pihenni tért. Másnap reggel $\frac{3}{4}$ 9 órakor a székesegyházba feljövén, a Mária oltár előtti első padban csendes misét hallgatott, melynek végeztével a székesegyházat a püspök kalauzolása mellett megkintette s azt szépsége miatt megdicsérte. Mivel azonban egészen katonai dolgokkal vala elfoglalva, mellőzte az iskolák s a papnövelde látogatását, de behatóan tekintette meg a várművet és a katonai czélokra alkalmas épületeket. Május 26-án korán reggel lóháton Zalathnára rándult ki, honnan még az nap estve visszatért városunkba és Szebennek vette útját, hová pénteken estve érkezett. Szebenben is vendéglőbe szállott, mely ezen esemény emlékeül »zum römischen Kaiser« — a római császárhoz czimzett nevet nyert s ez évig Szebennek egyik első rangu vendéglője volt.¹⁾

Részint, mivel Szebenben volt a Gubernium s a katonaság zöme, részint pedig mivel a püskösti ünnepek közeledtek, a felség két napig időzött Szebenben t. i. szombaton és vasárnap, (29-én és 30-án) mely épen Püsköst első napja vala. 29-én Orláthon nagyobb hadgyakorlatot tartatott az u. n. graniczter (határőrségi) katonákkal. Püsköst hétfőjén ismét útnak indult s Kóhalomig ment,

¹⁾ Ez év nyarán bontották le; »Corps-Commando-Gebäude« épül a helyén.

hol éjjeli szállást tartott. Kőhalomból Segesváron át Ebesfalvára érkezett, s itt egy Gáspár Márton nevű polgárnak volt — hisszük — a legszívesebben látott vendége. Segesváron túl — s ezt utólagosan meg kell jegyeznünk — ismét egy kis hadgyakorlat volt, melyet egy akkori szemtanú így ír le: «Diesseits Holdvilág gleich unter dem Waldhütter Wirthshaus campirten die Bülov und Bellegrinischen Grenadier Bataillons, zu welchen Ihre Majestät Dienstag als den 1. Juny gegen 7 Uhr Abends von Schaessburg anlangten. Es hatten sich viele 1000 Menschen, von allerhand Alter und Stande aus Neugierde hier versammelt, die zwei Bataillons formirten eine grade Linie von der Schaessburger Landstrasse quer über das Thal bis fast an die Kokel, mit dem Gesicht gegen Schaessburg zu, und von beiden Seiten, nämlich unten auf der Kokel und oben neben der Schaessburger Landstrasse war das unzählige Volk auch in zwei graden Linien bis an den aus dem Wald herunter kommenden mit Gras überwachsenen Graben, über welchen eine kleine Brücke geht, gestellt. Mitten zwischen diesen zwei Reihen Zuschauern fuhr der Monarch bei schönstem Wetter in seinem Wagen gleichsam als auf einem Triumphwagen stehend, mit einem blos schwarzen unbordirten Hut ohne Feder auf dem Kopfe, in einem grünen tuchenen Rock mit rothen kleinen Aufschlägen ohne alle Borden in einem gelbichten Camisol mit kleiner Goldborde, dann mit gelbledernen Hosen und ordentlichen Stiefeln, angelegt, das Volk von beiden Seiten auf das huldreichste grüszend, ein Abbild gebend also majestätisch, wie dermaleinst jener grosse Richter kommen wird: — wo Allerhöchstdieselben vom Commandirenden Major Baron Wenkheim reitend mit der gewöhnlichen blossen Degen Salutation empfangen und alsbald in Gesellschaft Allerhöchst der General-Gefolge durch die Glieder gingen und hierauf mit Feuer exerciren und allerhand Maneuvres machen liessen, welche zwei Stunden bis in die Nacht dauerten, wobei denn Ihre Majestät immer im Feuer, Rauch und Dampf waren und auch bei dem schnellsten Marschiren der Grenadiers zu Fuss immer mitgingen. Nach geendigtem Exercitio, über welches Ihre Majestät vieles Vergnügen bezeigten, gingen Ihre Majestät nach Ebesdorff . . . »¹⁾

¹⁾ L. „M. C. v. Heidendorf. Eine Selbstbiographie“. Kőzölve: Archiv d. V. f. sieb. Landeskunde. Neue Folge XVI. B. 446—447. 1.

Igy volt ez csaknem mindenütt. Ebesfalván rövid ideig tartózkodott, innen a vidéket minden irányban beutazta, mely utai alkalmával a köznép érdekeit kiváló előzékenységgel és jósággal kísérte. Ebesfalváról Fogarason át június 6-án, épen Szentháromság vasárnapján este felé Brassóba érkezett, hol Fronius Mihály előkelő szász családjánál volt lakása. Brassóban is a hadászati ügyeket méltatta figyelmére s beható vizsgálatra. Megtekintette a Klastrom-kapu előtt fekvő fellegrvárat s az alatta elhelyezett kaszárnyákat. Innen a piac mellett levő szász templom felé vette útját. Ez a gyönyörű és goth izlésben épült templom, mely katolikus kézről Honterus J. reformatori fellépése s a brassói szászoknak a 16 évszáz közepén a lutheranus felekezetre való áttérésök alkalmával jutott a lutheranusok birtokába, csakugyan méltó a tüzetes megtekintésre. Barnás, füstös külsője miatt maig is «fekete templomnak» hívják. Ezt József szemügyre vevén, azután a templom melletti szász iskolákat s az itt elhelyezett könyvtárt nézte meg. Brassóból Háromszék, Csík, Parajd, Beszterczen, Radnán, Naszódon, Deesen, Szamosujváron, Kolozsváron, Tordán és Enyeden át ismét Szebenbe érkezett, hol most június végétől július 11-ig időzött. Ugy itt, mint pedig a határszéleken való tartózkodásai alatt fő figyelmét a vámokra és vesztegintézeti helyekre fordította, sőt néhány helyen — mint pl. az ojtózi és verestoronyi szorosnál bement Moldovába és Oláhországba is. Erdélyből az ujonnan egyesített Galicziát utazta be, anyja véleményének ellenére.

A mint tehát láttuk, a felség erdélyi utazása Erdély összes vidékeire kiterjedt. Figyelmét ezen utain, habár tisztán hadi ügyi vizsgálódások vezették, a közigazgatás egy ága, a népállapot legcsekélyebb részlete sem került ki; s azon szokása, hogy kíséretétől gyakran elválva, magánosan utazott rendszeren lovagolva s a szegények kunyhóiba is belépett, sok oly dolog ismeretéhez juttatá őt, mit különben a felség fénye előtt elrejtettek volna. És így történt, hogy ezen utain számtalanszor jutalmazta az erényt, büntette a hanyagságot, teljesítette a jogos és méltányos kívánalmakat és sok könnyet törölt le a szegények szemeiről; megismerte a maga meghamisíthatlan és közvetlen természetességében az emberi szívet s alattvalói jellemét; saját szemeivel győződött meg a polgári, erkölcsi, szellemi és anyagi viszonyokról. És tulajdonképpen ez volt utazásainak egyik célja. Maga József erről így szól: «Fejedelemre nézve

absolute szükségesnek tartom az utazásokat, és elkerülhetetlenül szükséges, hogy politikai, polgári és katonai tekintetben maga nézze meg, mi történik. Nem mintha oly együgyű volnék, hogy higgyem, hogy jelenléte és felügyelete egyszerre véget vet minden bajnak. De még nehányért is érdemes, és bár csak álarcz alatt is, jó színben látunk mindent, mindezáltal, gyakrabban visszatérve, kitűnik a különbség, meghalljuk a panaszokat, megismerjük az embereket, és a szerint felhasználhatjuk őket, megítéljük a mások tetteit, látjuk a physikai helyzetet és végre, fogalmat nyerünk a miniszterek több vagy kevesebb buzgóságáról és tehetségéről. Ezt a szükséges gazdálkodással kell tenni, a régi előítéletek kizárásával, melyek elhitték az uralkodókkal, hogy dicsően kormányoznak és magok igazgatják a kormány gyepelőjét, midőn mindent csak más szeme által és hallomásból tudtak és tanultak. Azt hitték, hogy eleget tett a király, ha végig játszotta szerepét, mint a dicsőség fantomja. Én ellenben azt hiszem, hogy kötelessége egészen másban áll, és hogy magánzó módjára kell utaznia, hogy utazásai ne kerüljenek többé népeinek, mint a mennyi hasznok van jelenlétéből: Csak a nagyoknak szabad változni: ők, ha tetszik, magánzókká tehetik magokat». ¹⁾ Erdélyi útjáról pedig így ír felséges anyjának: «Körüljárók, tanulok, látok, okulok és jegyzek. Mindez inkább hasonlít az iskolához, mint a győzőhez. Tán vehetem hasznát mostanában, de mindenesetre a jövőben. Meglehet, hogy nem: az a gondviseléstől függ. De soha se fogom megbánni fáradságomat, sem szép és jó éveimet, melyeket tanulással és hasznos ismeretek gyűjtésével töltöttem, azon bizonytalan jövőre számítva és melyek elvesztek arra nézve, mit a világ élvezetnek nevez». ²⁾

Ez volt József programja s ezt igyekezett követni összes utazásaiban. Minden utazásáról pontos naplót vezetett s rendszeres jelentéseket tett. Erdélyről való jelentése reánk nézve nagyon kedvezőtlen; s az itt nálunk talált visszaélésekről való jelentése valószínűleg legélesebb azon sok támadás között, melyet személyek és állapotok ellen intézett. Károly-Fehérvárral még aránylag meg van elégedve, de például Szebenről ezt írja: «Hermannstadt, dont je suis tout scandalisé. Imaginés vous Czaslau, c'est une capitale dans

¹⁾ L. Marczali U. i. m. I. k. 400—401. l.

²⁾ L. Marczali U. i. m. I. k. 416. l.

ce gout». ¹⁾ Mindenben az elnyomott oláh népnek fogja pártját magyar és szász elnyomói ellen. Még a szász néppel is csak megbárátkozik valahogy, de a magyar fajjal nem sympathizál. A már idéztem krónikás — lehet ugyan kissé túlozva, de így ír: «Dieses einzige finde ich für nöthig anzumerken, dass Ihre Majestät den Ungarischen Magnaten und Adel nirgends Achtung bezeigten, — dagegen aber von der Sächsischen Nation gnädige Begriffe zu haben schienen stb.» ²⁾

Bármint van is, egy azonban bizonyos, hogy József lelkében a császári absolutismus gondolata már meg volt s ő a magyarságot, mely az absolutismusnak mindenha legnagyobb akadályja és ellene volt, nem szívlelte, nem tűrhette.

*

Mária Terézia 1780. november 29-én hunyt el, utolsó óráiban is háláját fejezve ki a magyar nemzetnek hű ragaszkodásáért és nagy szolgálatáért.

II. József lépett a trónra s vele «novus . . . saeculorum nascitur ordo».

«A monarchia más nemzetei és az egész európai közvélemény a reformatort, a polgárság védőjét, az emberi jogok előharczosát, a modern állami rend hatalmas és nagylelkű megalkotóját tisztelhetik II. Józsefben: nekünk magyaroknak ő első sorban az a fejedelem, ki nem viselte szent István koronáját. Másutt a nép császára, nálunk a «kalapos király». ³⁾ Ausztriában a fölöle keletkezett történeti felfogás uralkodása positiv vonásain alapul, nálunk ő mindenek fölött az az uralkodó, ki a százados nemzeti alkotmányt tagadja és romba dönti». ⁴⁾

¹⁾ „Szeben felett egészen megbotránkoztam. Czaszlau képe van, valóságos ronda fészek“. (Lacynak. Május 28. 1773.) I. Marczali H. i. m. I. k. 413. l.

²⁾ L. „M. C. v. Heidendorf“ stb. Archiv d. V. f. s. L. Neue Folge XVI. B. 490. l.

³⁾ Az ellenzék tüzes költője, a máskülönbben szelíd lelkű Ányos Pál írta róla:

„De ez megelégszik, hogy kalap van fején,
Mert háromszázezer zsoldos él kenyerén,
Azt véli, ezeknek fegyvere királyság,
Holott kegyetlenség, erőszak, tolvajság“.

„A kalapos király“. 92. l.

⁴⁾ L. Marczali H. i. m. II. k. 1. l.

Meg is kezdette munkáját a lelkében előlegesen megállapított tervek szerint, melyek, — hogy hasonlaltal éljünk, olyan készen kerültek elő, mint akár a felfegyverkezett Pallas Athene Zeüsnek agyából.

1780. november hó 30-án kelt első császári leirata, melyet a megyei hatóságokhoz intézett. Ebben, habár az ország alaptörvényei szerint az új királynak első kötelessége országgyűlést hirdetni s magát legfeljebb hat hó lefolyta alatt szt.-István koronájával megkoronáztatni, erről még említést sem tesz. Csak az nyugtatta meg némileg a rendeket, kogy kijelenté, hogy «az udvari és országos kormányzékeket ugyanazon hit, kötelesség és eljárási utasítás mellett, melyek azokat eddig is kötelezték, megerősíti s az ország rendeit, jogaik, szabadságaik s kiváltságaik sértetlen fentartásáról biztosítja.»¹⁾

Erdély hódolatát 1781. augusztus 21-én fogadta egy országgyűlésen, mely Szebenbe csak e végre volt hirdetve. Mire az esküt az ország letette s a hódoló hitlevelet elkészíté a hongyülés, mely első és utolsó volt József császár alatt, báró Preisz főhadi kormányzó nyolcz nap mulva bezárta, a nélkül, hogy törvényczikket alkothatott volna.²⁾

Uralkodásának első éveit a birodalmi ügyek rendezésében tölté el, az egyes tartományokra ennél fogva kevés figyelmet fordíthatott.

Túlmerész retormjainak első csatározását az általa nem igen szivlelt papság ellen intézte. Egyházi reformjai eléggé ismeretesek; fölöslegesnek tartjuk azokat e helyen elmondani, csak röviden reflektálunk azokra. 1781. márczius 26-án elrendelte, hogy, «minden Rómából, az apostoli széktől eredő bulla, breve és más rendelet szövege ezentúl előzetesen és mulaszthatatlanul terjesztessék elénk, királyi tetszésünk és jóváhagyásunk (Placetum Regium et exequatur) kieszközlése végett, és hogy ezen iratok közzététele kegyes hozzájárulásunkig elhalasztandó».³⁾ Két pápai bullát «In Coena Domini» és «Unigenitus», melyek állítólag a fejedelem és püspök jogait sértik, eltiltott, sőt az egyházi könyvekből kitépetni parancsolt. De kétségkívül legfontosabb rendelete az, melylyel 1782. január havában a szerzetek eltörlését parancsolta meg. Előbb a kamalduliak, karthausiak, tertiarusok, a klariszzsák, kapuczinák, augusztinák s a ferenczes apácák, utóbb aztán a benecések, premontreiek, czister-

¹⁾ L. Katona J. i. m. Tom. XXI. ord. XL. 12. l.

²⁾ L. Archiv. d. Vereins f. s. L. II. B. 99. l.

³⁾ L. Katona J. i. m. Tom. XXI. ord. XL. 49—50. l.

cziek, karmeliták, paulinusok szerzetesi is eltöröltettek. Magyarországon összesen 134 férfi szerzetes kolostor, — melyekben 1484 szerzetes és 6 apáca-zárda, melyekben 190 szűz élt, töröltetett el. Az eltörölt szerzetesek ingó vagyona, azonkívül, mit a szerzetesek nyugdíjak mellé személyes szükségük fedezésére magukkal vihettek, úgy a templomi ékszerek s más eszközök árverés útján adattak el. A begyűlt pénz,¹⁾ valamint az ingatlan vagyon is, egy vallási pénztár alapítására fordítottatott, melynek célja az eddig eléggé el nem látott s nagy számmal alapított újdön lelkésziségek díjainak fizetése volt. Maga József írta: «távol attól, hogy annak legcsekélyebb részét is idegen, világi használatra fordítsam, egészen a vallás- és lelkész-alapnak szánom.»²⁾ S mégis mindjárt eleve 200.000 frtot elvontak belőle, iskolák alapítására, katonagyermek részére.

Erdélyre is kiterjeszkedett a szerzeteket eltörölő rendelet hatása. Itt azonban egészen másoknak mutatkoztak a viszonyok. Az erdélyi kancellária előadta, hogy ott nincs egy contemplatív életű szerzet sem, mind tanít vagy lelkészkedik. Remete is csak nagyon kevés, többnyire egyesült és nem egyesült görög. Ott csak olyan rendeletre van szükség, mely jövőre is tiltja az ilyen klastromok felállítását. A paulinusoknak tordai és tövisi zárdája 1786-ban töröltetett el, — a gy.-fehérvári trinitariusokról pedig alább bővebben szólnok.

Nem térhetünk ki, mert feladatunk körén kívül esik, mindazon alkotmányi, politikai stb. reformokra, melyeket József elrendelt. Olvasóim ezeket ugyis jól ismerik, aztán ezeket József halálos ágyán vissza is vonta. Elég lesz annyit megjegyezünk, hogy Magyarország, élén a hazafias főpappal a leghatározottabban tiltakozott azok ellen. S ezen főpapságnak egyik legbuzgóbb, leghazafiasabb tagja, Gr. Batthyáni Ignác erdélyi püspök vala.

1783 elején az ország némely vidékeiről a nyomor és kétségbeesés panaszhangjai emelkedtek a Felséghez. Komárom, Buda, Pest s más dunamelléki városokban ápril 22-én irtóztató földrengés pusz-

¹⁾ Följegyezve találjuk, hogy egyedül szt.-Pál remetái gazdag, magyar szerzetének 37 házából ingó vagyonban tíz millió, a szerzetesek ingatlan javainak évenkénti jövedelméből pedig 203600 frt folyt be a vallási pénztárba. (L. Horváth M. „Magyarország történelme“ V. k. 296. l.) Ausztriában az 1782. év első felében eltörölt klastromok birtokát 8.963.000 forintra becsülték hivatalosan. (L. Marczali H. i. m. II. k. 130. l.)

²⁾ L. Marczali H. i. m. II. k. 131. l.

tított, — néhány vidéken pedig a mult évi silány termés következtében a lakókat éhség sanyargatá. ¹⁾ József tehát, hogy egyrészt a nyomor enyhítésére a helyszínen czélszerűbben intézkedhessék, másrészt pedig az ország anyagi s igazgatási szükségleteit ujabban is szemügyre vegye, ápril 25-én Magyarországra indult. Kisérői Colloredo József főhadparancsnok és Zehentner (Zentner) tábornok voltak. Május 19-én lett a gubernium ezen útról értesítve; ez pedig május 23-án 3915. sz. alatti rendeletével a legsürgősebben — urgentissimum — felszólította a megyéket és városokat, hogy a Felső közeli megérkezésére minden tekintetben készen legyenek. ²⁾

Komáromon, Budán, Mohácson, Eszéken, Károlyvároson, Szlavonián, Péterváradon, Pancsován át május 24-én Temesvárra érkezett. A temesvári főispán eörvárosi Lovász Zsigmond Hunyadmegye főispánját, ez pedig egy május 24-én «hora 9-na vespertina» expedíált átiratában értesíti erről a K.-Fehérvári «nobilis magistratust.» ³⁾ A Gubernium meg ismét elrendeli egy május 27-én 4016. sz. alatti rendeletével, mely «magistratui oppidi Albô Carolinensis» van intézve, hogy a Felső ott léte alkalmából a szükségelendő s a mellékelt — már német nyelven kiállított «Lista der in allen Nachtstationen bezuschaffenden Victualien»-ban jelzettekről gondoskodjanak. ⁴⁾ Ezen «lista» csaknem ugyanaz az 1773-ban kiadottal, melyet már közöltünk. A megállapított program szerint a Felső Aradon s Lugoson át május 28-án este Dévára érkezett. Bruckenthal báró Erdély gubernátora gróf Keménynyel már várták a Felsőget, ki itt az erdélyi állapotokkal való teljes megelégedésének adott kifejezést.

Május 29-én, áldozó csötörtök ünnepén $\frac{3}{4}$ 9 órakor érkezett Gy.-Fehérvárra a várba s a várparancsnok lakásán szállásolta el magát. Szt. misét hallgatott a székesegyházban s tekintettel a nagy ünnepre, az nap látogatásokat nem tett. Annál inkább jutott más napra. Pénteken megvizsgálta a tanuló ifjak seminariumát, a (mostani gymnasiumi épületben elhelyezett) papnövelvét, a mellette levő Balthori templomot s a papnöveldei tanárok lakását, mely a mai «Jerichó»-ban volt. Béla József a «Jericho» akkori elnöke három tanártársával a Felsőg elé a kapuig lejött. «Ekkor, mint Béla beszéli,

¹⁾ Katona J. i. m. tom. XXI. ord. LX. 334—336. l.

²⁾ Gy.-Fehérvár város levéltárából.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. o.

kérdezte tőle a fejedelem, mi volt ezelőtt ezen épület? mire felelé, b. Sztoyka püspök által épített papnövelde, mely ő Felségének bold. emlékü anyja Mária Terézia kegyes engedelmevel innen rövid idő előtt a megszűnt jézuita rend residentiájába átvonult; s azóta négy hittanár lakik itt, és a termek lyceumi tantermekül használatnak. De, vága bele a fejedelem, van Kolozsvárt akadémia, mire Béla megjegyzé, hogy a hittanulmányok ott nem adatnak elő. Erre a fejedelem folytatá: az ifjuságnak hasznosabb, ha tanulmányait ott folytathatja, a hol kezdette, egy egyetemenél, melyen különféle tudományok előadatnak; s miután a bölesészeti tanulmányokat végezte, ha van hajlama próbálja erejét a theologiában; ha látja hogy nem halad, vagy akár meglogy kedve, akár más irányra változik, más tanulmányokhoz fordulhasson, melyek által az államnak hasznos polgára lehessen. A papnövelde — folytatá a fejedelem, csupán azért látszik itt szükségesnek, hogy a 15 napnyi időig itt mulató püspöknek legyen ki gyertyát tartson, s midőn templomba megy, be- és kikisérje. Béla bátorságot vett magának megjegyezni, hogy midőn a theologusok egy része Kolozsvárt tanult, akkor is valának itt papnövendékek, noha kisebb számmal. Igen, mondá a felség, mennyi az assistentiára elég vala; ámbár elég van itt szerzetes, ki azt végezhetné. Erre a fejedelem a folyosóról, hol a négy tanár előtt Buxbaum kíséretében e nyilatkozatok történtek eltávozott.»¹⁾

A felség ezután még alaposan megvizsgálta a várat, a katonai célokra főképpen pedig kórházakra alkalmas épületeket s megtette azon összes intézkedéseket, melyek egy közelebbi háború alkalmából szükségesek. A levegő — mint szokás mondani — már puszkapor-szagú volt

Szombaton reggel (május 31-én) 5 órakor utazott a császár tovább, Szeben felé. Azt határozta el, hogy délre Szebenbe ér. Fehérvártól Szerdahelyig kocsin ment, itt azonban egy közönséges huszár lóra ült s lovagolt Szeben felé, hátrahagyva a császári szekereket s csakis Colloredo főhadparancsnokot s egy Kálnoki huszárt tartva kísérorül magánál. Szebenben ismét az ő látogatásáról «zum römischen Kaiser» elnevezett «Gasthof»-ba szállott. Ebéd előtt a guberniumot fogadta csak, rögtön ebéd után pedig Batthyáni Ignác gróf erdélyi püspököt, kivel kis ideig társalgott. A társalgás egyházi

¹⁾ L. Beke A. i. m. 54., 55. l.

és papnöveldei kérdések körül forgott s nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy a rendületlen jellemű hazafi s egyházához állhatatosan ragaszkodó főpap «Ungnade»-val távozott a császártól. Ezt eléggé igazolja az, hogy a császár a lutheránus küldöttség előtt, mely persze akkor is — ép úgy mint ma — folytonosan panaszkodott és siránkozott, így szólott: «Ihre Geistlichen und Schullehrer müssen bezahlt werden und zwar rechtschaffen bezahlt werden, besser bezahlt werden als die catholischen, denn Ihre haben Weiber und Kinder, diese aber nicht. . . Jetzt hat der viel Bezahlung, der wenig arbeitet und der viel arbeitet, hat wenig Bezahlung. Ich möchte deswegen gerne das Ganze zusammennehmen und gerecht austheilen, aber die catholische Geistlichkeit macht mir allerhand Hindernisse; *ich habe den Teufel mit ihnen.*» ¹⁾ Ezen tülerős kifejezés, mely felett még a szászok is «erstaunten», ²⁾ a legszebb apologiája a hazafias katólikus klerusnak s méltó dicsőhymnusa még a poraiban is áldott Bathyáni püspökünknek.

A császár másnap szent mise hallgatás után még a különféle tanintézeteket s katonai épületeket látogatta meg s nemsokára tovább indult Brassón át Bukovinába, honnan Magyarországon keresztül július 11-én «rectissime valens» ³⁾ Bécsbe visszaérkezett.

A császár ezen utazásának messzeható következményei voltak, melyek természetesen új rendeleteket vontak magok után.

Az ujonnan tervbe vett kísérletek első mezeje Erdély lón, azután következett Magyarország. 1783. november 26-án kelt nevezetes rendeletével Erdélyt, mely eddig 29 törvényhatóságból állott, először tiz, később tizenegy vármegyére darabolta szét, indokul az erdélyi három nemzet surlódás elosztatását hozva fel. A szebeni szászok információjának ebben nagy része van. Jutalmukat azonnal meg is kapták. A felség a jobb szász családokat megnemesítés végett összeiratá.

Gyulafehérvár jutalma aligha volt ily fényes. A császár már ittléte alkalmával elhatározta, hogy a Báthory-féle szt. Istvánról nevezett, 1376-ban épült s a jezsuitáknak 1776-ban történt eltörlésük után a papnövendékek által igénybe vett goth-izlésű templomot katonai raktárnak fogja felhasználtatni. És így is történt. 1783. június

¹⁾ L. „M. C. v. Heidendorf.“ Archiv d. V. f. s. L. Neue Folge 18. B. 87. l.

²⁾ U. o.

³⁾ L. Katona J. i. m. Tom. XXI. ord. XL. 341. l.

14-én — tehát még a császár utazása alatt — exsecrálták a templomot; «hora 8^a praesente Iuventute celebratum est supremum Sacrum, tum dictum «Libera» pro defunctis ibi quiescentibus.» ¹⁾

A templomot azután átvette a «Comissio Oeconomica Militaris» s abba gerendákat illesztve, egészen a folyó 1891. év szeptember végéig, midőn a fehérvári Train (Fuhrweser) katonaság Szebenbe való áthelyeztetével az ok megszűnt, katonai raktárnak használta. Most üresen áll.

A sokat hányatott papnövelde is zaklatásnak lett kitéve. Bruckenthal b. erdélyi gubernátor a császárnak 1783. ápril 22-én kiadott azon rendeletét, hogy elég a papnevelésre 3 lyceum és az egyetem, azon megjegyzéssel tette át a püspökhöz, hogy a fehérvári papnövelvét szüntesse be s növendékeit vigye át a kolozsvári egyetemre, a mi 1784. október elején így is lett. Alig voltak itt kevés ideig, 1786-ban azon rendelet érkezett, hogy az erdélyi papnövendékek Kolozsvárról Pestre költözzenek az ottan felállított központi papnöveldebe. Szegény klerikusaink tehát Pestre mentek, honnan József halála után 1790-ben térhettek vissza városunkba.

A papnöveldével összefüggően meg kell emlékeznünk a trinitáriusokról is, kik a keresztény foglyoknak a pogányoktól való kiváltásának nehéz és üdvös munkájával foglalkoztak s kiknek városunkban a 18. száz elejétől kezdve virágzó szerzetők volt. Az 1783. elején szüntette be József ezen rendet is, mely — szavai szerint «in modernis rerum et temporum circumstantiis prorsus inutilis est» ²⁾, s ezen rendelet a következő évben végre is lőn hajtva. 1784. április 13-án ért véget a rend Fehérvárt, a mint ezt a gymnasiumi jegyzőkönyv ezen szavakkal írja: «Hodie pariter apud nos finem accipit Ordo SS. Trinitatis de Redemptione Captivorum.» ³⁾ A tanuló ifjuság ezután is elmegy ugyan templomukba processióval, de a jegyzőkönyv szerint «in templum Patrum quondam Trinitariorum» vagy «t. Ex-Trinitariorum». 1786-ban ezen templom (a mai könyvtár és csillagda) a mellette levő épülettel (a mai papnöveldével) együtt papnöveldei célokra már át vala adva, midőn a fenyegető

¹⁾ Gy.-Fehérvár gymnasiumának „Diarium“-a 1783.

²⁾ Katona J. i. m. Tom. XXI. ord. XL. 348. l.

³⁾ Gy.-Fehérvár gymnasiumának „Diarium“-a 1784. E szerint Kolozsi A. az ő 1872-ben kiadott „Schematismus“-ában tévedett, midőn a rend feloszlását 1786-ra teszi.

háború hírére ugyanazon év július havában katonai kórházzá alakult át. És csakugyan «a szerzetház alatt levő jeles kétsoru pincze, s számos földszinti helyiségek e célra jó szolgáltatokat tettek. Azonban a szerzeti emelet nem elég magas és világos szobáival a katonai hatóság nem volt megelegedve. Leszedték tehát a fedélzetet, s az épület falait fél ölnyivel feljebb emelték, minek jelei a ház vár-sánczokra néző oldalán ma is világosan kivehetők. Ugy látszik, hogy az ezen szerzettel kapcsolatban levő templom átalakítása, és gerendázatok általi felosztása is a katonai hatóság munkája. E templom alatt régen nagyszerű sirbolt volt; a halandók nem gondolák egykor, hogy oda behelyeztetni kívánt poraikat betolakodott boros hordók fogják háborgatni.»¹⁾ Ezen templom s a mellette levő épület végre 1792. április havában egy csillagda és papnövelde berendezésére a püspöknek át lett adva. A jövő év tehát centenariuma a csillagdának s a papnöveldének egyaránt.

*

S ezzel feladatunkat bevégeztünk is tekinthetjük. Nehány vonásban azonban még a kiválóbb történelmi eseményeket fel kell jegyeznünk.

A Hóra-lázadásra nem reflektálunk; rég döntött felette a történelem elfogulatlan ítélőszéke.

A császár újabb meg újabb reformokkal és rendeletekkel állott elő. A szt. koronának Bécsbe vitele, a német nyelv hivatalos használatának elrendelése stb. stb. a magyar nemzetet mind inkább elidegeníték tőle. Most már egészen tisztán látszott, hogy a császár Magyarország önálló államéletét megsemmisíteni szándékszik s hogy neki célja nem egyéb, mint a sokfélekép tagosult Ausztriából egy egységet összeforrasztani. Hangosan jajdult fel az ország; a vármeigyék tiltakoztak, a nemesek zugolódtak, még az írók is epébe márták tollukat, — de mind hiába: József rendületlenül haladt előre kijelölt utján.

1785. október 18-án kelt rendeletével az eddig még fennállott törvényszékeket eltörülte s a következő év első napjára új törvényszékeknek életbe léptetését rendelé el. Ámde reformjai tetőpontjukat az 1786. évben érték.

¹⁾ L. Beke A. i. m. 57—58. l.

Január 16-án a megyék összes főispánjait elbocsátá s Erdélyt Magyarország mintájára három kir. biztosság alá osztá be: a szebeni, kolozsvári és fogarasi főispánok alá. Nem sokára rá egy újabb és nemcsak ingerültséget, hanem egyenesen lázadást keltő parancs jött. Egy új adórendszer behozatalát rendelé el; alapjául a földet kívánta vétetni s meghagyá, hogy a nemességet is adó alá vegyék. «A föld lehet csak — mondja ő 1783. végével kiadott, több tekintetből nevezetes s egy kényurban felette meglepő, nagy elveket tartalmazó okmányban, — a föld lehet csak állandó alapja az adónak; . . . ebből pedig következik, hogy az uri s jobbágyi, kamarai és papi föld közt teljes egyenlőség létezik, és azt területének nagysága, termékenysége s a termék vidéki ára szerint kell megróni. Ha az eddigi törvények s intézmények ellenzik is ezt, de annak igazságát nem gyöngítik, hogy ezen elv életbeléptetését az állam java mellőzhetetlenül igényli.»¹⁾ Hogy azonban ezen földadó behozassék, földmérésnek kellett bekövetkezni. E czélból József 1786. tavaszán a hadmérnöki karból 750 tisztet oly rendelettel küldött az országba, hogy a munkát a megyei tisztviselők hozzájárultával haladék nélkül megkezdjék. Erdélyben a terv végrehajtása három kerületi főbiztosra s 11 albiztosra bízott, kiknek hatáskörüket a 11 megye jelölé. A technikai kivitelben Turatti alezredes lön a főnök, ki mellett a földfelmérésre három fő s 109 más mérnök jelent meg. A munkát május 1-én meg is kezdék: de a népnek a roszt évek okozta szükség s a behozatal alatt álló urbarium miatt fejlett ingerültsége a haladást igen nehezíté; de azért még azon évben bevégeződött volna, ha Hunyad-, Küküllő-, Alsó-Fehér-, Zarándmegye lázadásban nem demonstrált volna, mi a munkálatot itt-ott feltartóztatá.²⁾

Junius végén részint az imént jelzett nagyfontosságú ügy előmozdítása, részint a kereskedelem gyarapítására teendő intézkedések végett a császár ismét Magyarországnak vette útját. Gréczen, Zágrábon, Károlyvároson keresztül menvén, meglátogatá a tengerpartot, onnan a határőri kerületeken át Péterváradjára, — melyet a maga Gibraltárjának nevezett s innen Zimonyon, Titelen, Szegeden, Aradon, Nagyváradon keresztül Kolozsvárra érkezett. Innen július 15-én esti 7 órakor érkezett városunkba s a várparancsnoki

¹⁾ L. Horváth M. i. m. V. k. 384. l.

²⁾ L. Kővári L. i. m. VI. k. 146—147. l.

lakba szállott. Másnap, vasárnap lévén, reggeli 5 órakor a székes-egyházban szt. misét hallgatott, a püspöknek a feloszlott finövelde¹⁾ épületét a klerus használatára átengedte s már 6 órakor folytatta az utját Szeben felé,²⁾ a hol 8000-nyi katonasággal hadi gyakorlatot tartatott. Utja innen Bukovinába s Galicziába vezette.

A császárnak ezen harmadik erdélyi utja az igazgatási rendszer megvizsgálása s a felülmérési munkálatok szemügyre vétele céljából történt. Most már saját szemeivel láthatta azon tömérek nehézséget, melyek az adórendszer körül lépten-nyomon támadtak; — ő azonban késznek nyilatkozott megküzdeni minden akadálylyal, csakhogy terve létesüljön. Maga a földfelmérés 1887. utolsó hónapjaiban végre valamikép mégis befejeztetett, — de az ennek alapján kivetendő adó rendszeres megállapítása — habár elkészült, életbe sohasem lépett. A török háboru elhalasztá, — József pedig halálos ágyán többi reformjaival együtt ezt is megsemmisíté.

1788-ban József a törökkel háboruba keveredett s ezen háborut ő kezdte meg, mint támadó fél. «Az ozmanok elleni vállalat nem más, mint viszonykereset a koronámtól elragadott tartományokra» — írja ő maga. Szövetségese vala II. Katalin orosz czárnő. Alig kezdődött meg a törökkel való háboru, már Belgium is felkelt, mely akkor Ausztriához tartozott. A császár e szerint kétfelől vala megtámadva: egyfelől a már Erdélybe becsapott és pusztító török, másfelől pedig a politikai és vallási szabadságért küzdő Belgium vette erejét igénybe. A császárnak, kinek hadai vereséget szenvedtek, az e feletti kétségbeesését még inkább növelte azon körülmény, hogy az államkincstár is a legnagyobb pénzzavarban volt. Hiába sürgetett II. József pénzt, élelmet, hiába volt minden mennydörgő leirat és rendelet... a megyék vagy kerületek nyíltan kimondák, hogy igenis adni fognak mindent, de országgyűlésen akarják hallani, hogy kinek és miért kell hadisegély.

Mindez sietteté József katastrópháját. A hatalmas császár — visszavonul, megadja magát, bár szive szakad meg a miátt. Országgyűlést ígér s 1790. januárius 28-án az összes vármegyékhez kibo-

¹⁾ József az összes finöveldéket (seminaria, convictus) 1785-ben eltörölte s az ifjakat magán-szállásokra utalta. Gy.-Fehérvárt 1785. szeptember 20-án szünt meg a „Seminarium studiosae juventutis.“ (L. Gy.-Fehérvári gymn. diarium. 1785.)

²⁾ L. Gy.-Fehérvári gymn. „Diarium“-át 1786.

csátott rendeletével csaknem összes reformjait — 25 évi munkáját visszavonta, megsemmisítette. Kijelenté, hogy miután a nemzet az új kormányformát nem szerette meg, a közigazgatás azon állapotba tétessék vissza, melyben azt uralkodása első éve találta.

Néhány nappal rá, hogy a magyar nemzet »éljen a magyar szabadság» szivből fakadt lelkes felkiáltásokkal fogadta és üdvözölte a Bécsből visszahozott magyar koronát — 1790. február 20-án reggeli 5 órakor élete 49 évében megszűnt élni. Élete összes gondolatainak romjait nem élhette túl . . .

Kétséggkívül nagy és bölcs fejedelem mult ki vele. A teremtéstől arra látszott hivatottnak, hogy egy korszaknak hirtelen eszményképét, rajzát megalakítsa, de nem arra, hogy annak tapintatos és alkotmányos keresztülvitelét eszközölje. Ugy távozott ő el, mint egy megbántott félisten, egy oly világból, melyet erőszakos szeretettel akart magához szorítani, de a mely ölelései ellen jajgatva védelmezte magát. Ő boldogítani akarta összes népeit, de erőszakos volt jóságában, s midőn népei gyanakodva nem akarták jótéteményeit elfogadni, arra vetemedett, hogy mint egy második rettenthetetlen Zeüs villámokkal s menydörgéssel hajtsa őket azon boldogság felé, a mely elé azok nem akartak sietni. Teremtése vele együtt összedült. De azért József még sem élt hiába. Példája intőjel uralkodókra és nemzetekre nézve: uralkodóknak egy törvény — s alkotmány-szerű, nemzeties kormányzat, — emezeknek a reformok s a korszerű haladás mellözhetlen szükségességéről.

IV.

Az alsófehérmegyei történelmi-, régészeti- és természettudományi egylet működése az 1890. évben.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Közli:

KÓRÓDY PÉTER,

EGYELETI ELSŐ TITKÁR.

Jegyzőkönyv.

Felvétetett az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulatnak Gyulafehérvártt, 1890. évi deczember 4-én délután a városház tanácstermében tartott rendes közgyűléséről.

Jelen voltak: Csathó János elnöklete alatt Novák Ferencz, Veszely Károly (Borbándról), Dr. Cserni Béla, Boér Béla, Képes Ferencz, (e kettő Abrudbányáról), Damó Vilmos (Alvinczről), Dr. Hartenbaum Simon, Kóródy Péter, Fröhlich Gyula, Dr. Náthán Bernát, Benedek József, Roska József, Dr. Tódor József, Hegedüs János (Nagy-Enyedről), Bőjthe Lajos, Papp György (Nagy-Enyedről), Ágotha Balázs, Jakabffy Albert, Zlamál Ágoston, Dr. Majer Ödön, Zsakó István, Tamási Áron, Butyka Sándor, Kádár Miklós, Csiky László, Szentmiklósy Jenő, Dr. Deutsch Mór, Sárdy Miklós, Ávéd Jákó, stb. — A női vendégek közül pedig: Dr. Hartenbaumné, Deutsch Lázárné, Jónás Adolfné, Jakabffyné, Bőjthéné, Dr. Náthánné, Dr. Cserniné, ennek testvére és leánya, Wiederné, Fogarasiné, Dr. Gálné, Dr. Majerné, Sárdyné, Utryné, Novákné, Ávédné, Papp Györgyné (Nagy-Enyedről), Roskáné, stb.

1. Elnök lelkes éljenzés között elfoglalván helyét, a közgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt közgyűlés!

Egyletünk első, három évre terjedő ciklusának végéhez érve, a megválasztott tisztikar tagjai szabályaink értelmében ezen közgyűlésben hivatalos állásaikat a tisztelt közgyűlés kezeibe visszahe-lyezendik, — ezen körülményből kifolyólag méltóztassanak megengedni, miszerint egyletünk megalakulására és működésére vonatkozólag rövid visszapillantást tehessek már csak azért is, hogy a multnak eseményeit emlékökbe felidézve, azoknak komoly megbírá-lása alapján hozhassa a tisztelt közgyűlés további határozatait s tehesse meg jövőre szükségesnek vélt intézkedéseit.

Egyletünk életbeléptetésének kezdeményezése, bátran kimondhatom, elhamarkodott volt, mivel anélkül, hogy a tagoknak a megállapodásra kellő alkalom engedtetett volna, személyes követelések és egyoldalú feltételek szabattak elő, melyek a szükséges egyetértést megzavarva, eltérő véleményeket idéztek elő. Azonban az ügyet komoly akarattal s mellék érdek nélkül pártoló tagok bölcsességének s higgadtságának sikerült határozott fellépéssel az ellentéteket elenyésztetni, s midőn ennek eredményeképen a komoly munkásságnak korszaka bekövetkezett, az egyetértés tartotta bevonulását egyletünkbe, s már három évre terjedő együttműködés időszaka alatt egyetlen egyszer sem történt meg, miszerint társulatunkban az összhangot valami megzavarta volna.

Ez nem is lehetett máskép, mivel minnyájunkat kitűzött célunk fejlesztéseinek igyekezete vezetett, lelkesített és egyikünk sem vágytunk egyébire, mint egyletünk buzgó munkásai, fejlesztői lehetni, s ezen törekvésünk meg is hozta óhajításainak édes gyümölcsét. Kis tér, csak egy megye területe képezi ugyan kutatásaink színhelyét, tagjainak száma is csekély, s mindennek daczára megelégedéssel hivatkozhatunk egyletünk működésének eredményére, évkönyveinkre.

Hazánk történetében dicső eseményt képező s megyénk mezőin lefolyt ütközetnek régi kútforrások alapján megvilágító leírásai jelentek meg kiadványainkban, a honfoglalás előtti római korból pedig egy épen Gyulafehérvárt érdeklő kiváló jeles munka jelent meg bennök, az állat és növényvilágba és megyénk faunáját és flóráját érdeklő kutatások eredményei adattak közre, ezek mellett pedig egyletünk csekély pénzbeli erejéhez mérten ásatások is eszközöltettek, melyeknek eredményéről a leírás rajzzal felvilágosítva folyó évi évkönyvünkben jelent meg, s ezen ásatásoknak az az örvendetes eredménye is lett, miszerint oly leletek jutottak napfényre, melyek a római kor történelmére kiváló értékű beccsel bírnak, s az ezen kor történelmével foglalkozó szakférfiak által is multhatatlanul figyelembe kell hogy vétessenek, s következőleg, évkönyvünk is azon kiadványok sorába emelkedett ki, melyeket a tudományos világ figyelmen kívül már nem hagyhat.

Ezeket eredményezte az egyetértés az önzetlen munkásság, s ez egyszersmind buzdításul kell hogy szolgáljon további munkálkodásra, valamint meggyőzhet arról, mikép csekély anyagi erővel is,

kitartás mellett lehet tudományos eredményeket felmutatni, megyénkben pedig oly nagy tere van a kutatásnak, miszerint hosszú évek során van hol munkálkodjanak azok, kik a tudományos fejlődésnek hívei, s azon névnek, melyet felvettünk, szeretett megyénk nevének, — jó hírnevét a tudományos téren is fenntartani óhajtják.

Gyűjteményünk is, habár szerényen, de folytonosan gyarapszik.

Társulatunk beléletének folyamáról az első titkárnak eltávo-zása következtében a másodtitkár, az egyleti vagyon állapotáról a pénztáros fognak jelentést tenni, és én még csak azon örvendetes körülményről kívánok megemlékezni, hogy választmányunknak tisztelt tagjai elismerést érdemlő buzgalommal jelentek meg a választmányi gyűléseken, s tették lehetségessé, mikép egyletünknek ügyei kívánatos módon intéztethessenek.

Még méltóztassanak megengedni, hogy a kegyeletes megemlékezésnek is eleget tegyek, s szomorú érzéssel jelentem be, miszerint egyletünk egyik buzgó tagját, főszolgabíró Teleky Józsefet, ki ügyünk fejlesztésére ezen teremben oly készségesen ígérkezett munkálni, a mult télen a halál sorainkból kiragadta; elhunytak még dr. Veress Ferencz és Halász Jakab buzgó tagtársaink, mely veszteségek felett bizonyosan minnyájunk fájdalomunknak adunk kifejezést.

Ezek után a legszívélyesebben üdvözölvén a megjelent tisztelt tagtársakat, van szerencsém a közgyűlést megnyitottnak nyilvánítani.

A hallgatók éljenzésével befejezett megnyitó után, dr. Májér Ödön indítványára a közgyűlés az elnökeknek, a tisztkárnak, Veszely Károlynak és az Évköny többi munkásainak jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott.

2. Az elnök felhívta a közgyűlés figyelmét azon körülményre, hogy gyűlésünkön a nővilág, bennünket biztatni és kitartásra serkenteni akarván, mily szép számban és mennyire érdeklődve jelent meg. Őket köszöntvén, nekik a közgyűlés nevében köszönetet mond. — A közgyűlés lelkes éljenzéssel csatlakozott elnökének szavához.

3. Titkár felolvasta gróf Kuun Gézának, a hunyadmegyei testvér-egylet elnökének következő szövegű táviratát: »Nagy sajnálatomra akadályozva vagyok a megjelenésben; a társulat közgyűlését a hunyadmegyei történeti és régészeti társaság nevében a legmelegbben üdvözölöm, működését a jövőben is minél több siker jutalmazza bő mértékben.« — A távirat tartalmát köszönettel vette tudomásul a közgyűlés.

4. A titkár a lefolyt 1890-iki egyleti évről a következő jelentést olvasta fel:

Mélyen tisztelt Közgyűlés !

Társulatunk a jelen közgyűléssel szervezett állapotának negyedik évét s így tekintettel a szervezés megújításának szabályaira — életének egy s pedig első cyklusát fejezte be.

Bár hálás munka lehetne rám nézve, még sem lehet szándékom a jelen alkalommal jelentésemben a lefolyt négy évre visszapillantani, mert társulatunk szorgalmas titkára, Pál István eltávozása folytán alig egy hónapja vevén át a titkári teendőket, a négy év munkálkodását alig tudhatnám olyan színezésben állítani a t. közgyűlés elé, mely egyaránt tudná a nehézségeket az elért eredményekkel egybeállítva kellőleg, mondjuk igazságosan mérlegelni.

Az érdeklődők különben is elegendő tájékozódást szerezhetnek maguknak egyletünk lefolyt életéről megjelent évkönyveink hivatalos részeiben.

Ezt a munkát tehát avatottabb s több idővel rendelkező kezekre vagyok kénytelen hárítani s jelentésemben csak is a lefolyt 1890-ik év munkálkodásának vázára kiterjeszteni.

Mielőtt azonban ezen munkához foghatnék, a kegyelet készlet, hogy megemlékezzem társulatunk azon elhalt tagjairól, kik velünk együtt eltelve az emberiség iránti szeretettől, eltelve a magyar kulturális élet fejlesztésének óhajától, eltelve ama nemes vágytól, hogy megyei életünk révén magasztos cselekmények munkásává és segítőivé legyenek; egyletünket jó és rossz körülmények között egyaránt támogatták, de a gondviselés örök határozata szerint, nem engedtetett meg nekik, hogy a jelen év eredményeit is velünk együtt élvezheték volna. Nagy csapás az t. k., mely egyesületünket Andrási István apát-kanonok, Halász Jakab kir. közjegyző és Teleky József főszolgabíró és dr. Veress Ferencz theol. tanár elhalálozása által, kik mininyáján buzgó tagjai voltak egyesületünknek, érte s csak a kegyelet nagyobb ennél, melynek alapján emléküket folyton szívünkben hordozzuk. Nyugodjanak békességben.

És most áttérve társulatunk 1890-ik évi életére vagyis az első cyclus negyedik évének munkálkodására, legelső sorban a »nervus rerum«-mal, az egylet anyagi oldalával tartom szükségesnek foglalkozni. A pénztári számadás szerint, az egyletnek alapvagyonra 1400

frtra rug, mely összeg részint már befizettetett, részint még a tagoknál van, de kamatot fizetnek utánna. A bevétel 876 frt 99 kr-ra, a kiadás 411 frt 11 kr-ra rugott s így a pénztári maradék 465 frt 88 kr, ebből az alaphoz tartozik 350 frt. A kiadások között 145 frt 57 krt fordítottunk ásatásokra és gyűjteményeink szaporítására s 186 frtot II. évkönyvünk kiadására, tehát a szellemi munkálkodás elősegítésére. Oly összegek ezek, mennyit a megelőző években 'céljaink megvalósítására egyszer sem fordíthattunk s mind ezek daczára, pénztári maradékunk is a megelőző évek fölött áll.

Mindezekből pedig azt a vigasztaló következtetést vonhatjuk le, hogy anyagilag a rendes kerékvágásba zökkentünk s így jövőnk ezen oldalról biztosítottnak volna tekinthető.

Kevésbé kedvező a tagok számának mult hullámlása. A mult évi titkári jelentés a tagok számát a tiszteletbeli tagokkal együtt 178-ban állapította meg. A jelen év folyamában belépett 8 tag, ellenben meghalt 3 tag és 1891-től kezdődőleg szabályszerűleg kilépését bejelentette 5 tag, 4 tagot pedig a választmány törült s így összesen 1891. évre 4 számmal fogyott a tagok száma, mely tehát a jövő évre már csak 174 lesz.

Hogy a társulat tagjainak létszáma némileg apadt, abban részes egyfelől a választmánynak a létszám tisztázására vonatkozó törekvése és az, hogy a jelen év volt a kilépésre a kedvező alkalom, mikor a társulati tagok létszámában erősebb ingadozás szokott mutatkozni, másfelől részes az is, hogy a választmány az idén a taggyűjtésre kevésbé gondolt, mint azt eddig tévé. De a legfőbb okot mégis abban találom, hogy társadalmunk gondolkodása még nem jutott azon meggyőződésre, hogy a magyar kultúra csak akkor lesz életerős s csak akkor fog a hazában erős gyökereket verni, ha a magyar haza történelmének minél szélesebb kifejlesztésén alapszik s ha ez a történelem minél tágasabb körökben támaszt művelőket, ismerősöket, azaz ha a magyar történelem iránt az érzék az egész haza határai közt kellő mértékben kifejlődött.

És ki tagadhatná el, hogy ennek létesítésére legelső sorban társadalmunk magyarul beszélő tagjai volnának hivatottak?

Végül pedig a társulati tagok számának csekély szaporodásában a rivalitások nem indokolt érzelmein kívül részes még azon okoskodás is, mely azt várja, hogy először mutasson a társulat szem-

beszökő, meggyőző eredményeket, majd ezután többen fognak hozzá csoportosulni.

De hát kérdjük: lehetséges-e pénz nélkül gyűjteményeket szerezni, ásatásokat rendezni, levéltárakat kutatni, okmányokat másoltatni, történelmi adatokat gyűjteni, s természeti viszonyokat észleltetni? Lehet-e a mai reális világban a szellemi munkásoktól azt kívánni, hogy akkor, midőn munkásságukat más helyeken megfizetik, közöttünk ingyen munkára vállalkozzanak? Csak a vak nem láthatja be azt, hogy ez az okoskodás tarthatatlan s legfőleg a rivalis érzelmek vagy a pénzkiadás sajnálásának fátyolozására szolgálhat.

És mégis, habár csekély volt tagjainknak száma, habár a tagdíjak nagyon szerényen folytak be és habár berendezkedésünk erősen igénybe vette a csekély jövedelmet, mégis a kiknek eredmény kell s a kik életrevalóságunk kimutatását várják, nézzenek be gyűjteményeink közé, melyek közt ritkaságokra is akadnak, nézzék át ásatásaink leírását, melyek számunkra unicumot eredményeztek és méltassák kellő figyelmükre évkönyveinket, melyek a tudományosság színvonalán állanak és legyenek igazságos bírái működésünknek.

Azt hiszem, hogy elég biztató jövőnkre nézve s elég elismerés társulati működésünkre nézve azon körülmény, hogy azon társulati tagok, kiknek a jelen év kedvező volt a kilépésre, ezt négy tag kivételével meg sem tették, hanem a társulat mellett jövőre is szilárdan megállottak. Az olyan társulatot, mely tagjait kielégíteni nem tudja, a kedvező alkalommal tömegesen szokták régi tagjai odahagyni.

Tisztelt Közgyűlés! A lefolyt évben társulati céljaink megközelítésére is tettünk néhány lépést előre: Igy a tagok előtt fekvő III-ik évkönyv tartalma ép oly magaslaton áll, mint a megelőző évié, melyekről a szaklapok elég kedvezően nyilatkoztak. Veszely Károly tagtársunknak értekezése ép oly szorgalmas és tudományos buvárlattal hozza vissza a szt.-imrei törökverést megyénk határai közé, mint a minővel Dr. Cserni Béla tagtárs összegyűjtögette, meghatározta és leírta Gyulafehérvár város flórájának, faunájának adatait és Apulum azon nevezetes maradványait, melyek közt nagyhirű külföldi tudósnak véleménye szerint is igen nevezetese s a társulatnak is érdemeket szerzők vannak. És én részemről sokakkal szemben az ezen évkönyvben összegyűjtött adatokat igen becseseknek tartom, mert először megyénk történelmének és természeti viszonyainak

felderítéséhez nevezetes adalékokkal szolgálnak, 2-szor pedig a hazai történelmi és természeti tudományok fejlesztéséhez hozzá járulnak s ezzel a magyar kultúra valódi alapjaihoz egy-egy követ hoztak.

A társulat választmánya a múlt évben megkezdett ásatásokat is azzal, hogy 100 frtot szavazott meg reá, nagyobb erővel kezdte művelni. Az ezen munkával megbizott tagok Dr. Cserni Béla és Avéd Jákó a munkálatot a viszonyok miatt azon a helyen, hol azt a multban végezték, csak október hó vége felé kezdhették meg s így jelentésüket a munkáról csak a jövő évben tehetik meg. Arról, hogy mit érünk el az ásatásokkal már az Évkönyvnél szólottam s az Évkönyv maga még jobban meggyőzheti a kétkedőket világos és el nem disputálható adataival.

A gyűjteményeket a választmány nemcsak egyesek ajándékai-val és az ásatások eredményeivel gyarapította, hanem 20 frt 57 kr értékben 39 drb pénzgyűjteményt vásárolt, melyek között nevezete-sebbek: 1 drb arany VI. Károly idejéből (1723.) Körmöczön és 1 drb arany ugyanazon császár idejéből 1737., mely Gyulafehérvárt veretett. Mindkét drb a ritkább pénzekhez tartoznak: így péld. a nagyszebeni Bruckenthal-féle éremgyűjteményről szóló catalogusban ezen aranyok nincsenek felvéve. Továbbá ezüst tallérok: 1732., 1737-ből; ezüst huszasok Leopold idejéből 1661., 1664., 1676. és 1686-ból, 1702-ből stb.; mely utóbbiak főkép csak azért vásárol-tattak meg, mert a két igen érdekes aranynyal egy az eladótól szét nem választott collectióban voltak.

Könyvajándékokat adtak a következők: 1. Az Intendanz des k. u. k. natur-historischen Hofmuzeums in Wien Anneleseit 1889-ik évről. 2. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága Oklevél-másolatait. 3. A magyarországi Kárpát-egylet 1890-iki Évkönyvét. 4. A magy. történelmi társulat közlönyének 1890-iki évfolyamát. 5. A délmagyarországi természettudományi társulat 1889. és 1890. évi füzetait. 6. A kir. magy. természettudományi társulat közlönyének 1890. évi füzetait. 7. A trencsénvármegyei természet-tudományi egylet Évkönyvének XI. és XII. évfolyamait. 8. A dél-magyarországi történelmi és régészeti egylet Értesítőjének 1890. évi 3 füzetét. 9. Az erdélyi muzeum-egylet orvos-természettudományi osztálya Értesítőjének 1890. évi füzetéből 4 darabot. 10. A «Verein für siebenbürgische Landeskunde» kiadványának 1-ső füzetét. 11.

Király Pál a «Sarmizegetusai Mitraeum» című és Ormai Sándor «Ujabb adatok Erdély bogárfaunájához» című saját munkáját.

Végül 12. Farkas Miklós körjegyző a Csik-Szeredában 1849-ik évben nyomtatott Hadi lapoknak 5. és 7-ik számait ajándékozta egy-letünknek.

Tárgyakat ajándékoztak: 1. Ágotha Balázs tanár adott egy koponyát, mely akkor találtatott, midőn a finövelde újabb részének pinczéjét ásták. 2. Reisz Béla tanuló adott 1759. és 1772-beli ezüst tallért. 3. Zlamál Károly tanuló 1705-beli ezüst polturát és egy Libertast. 4. Deutsch Ede 1697-beli Leopold-féle, 1660-beli János-Kázmér-féle, Antonius Pius-féle ezüst és több rézpénzt. 5. Ugyancsak több drb még meghatározatlan pénzt ajándékozott dr. Mohay Sándorné ö Nagysága, Höhn Károly tagtárs és mások. Az adakozóknak a társulat választmánya jegyzőkönyvileg mondott köszönetet.

Ennyit jelenthetek egyletünk működéséről az 1890-ik évben. Ez nem oly mérvű ugyan, mely a vérmes kívánalmakat kielégíthetné, de elég arra, hogy lassanként egyletünk Alsófehérmegye területén kellő és magát biztosító medret áshasson s működésének erejével fokról-lokra emelje a kételkedők előtt is jövőjének biztonságát.

Közgyűlés a jelentést tudomásul vette s a jegyzőkönyvbe felvételni rendelte.

5. Dr. Cserni Béla muzeum-őr jelentést tesz a muzeum állásáról, mely szerint van az egyletnek butorzati és kelléki tárgy, 24 drb 158 frt 5 kr értékben, őrzött régiségek, kövületek, pénzek stb. összesen 1457 drb. Ezzel kapcsolatban a vizsgáló bizottság jelentette a mint következik: T. közgyűlés! Alólirottak f. évi decz. 4-én megjelentünk társulatunk mrzeumában, átvizsgáltuk a vezetett leltárak szerint a muzeum gyűjteményét s mindent rendben találtunk, és a gyűjtemény örének a szakszerű rendezésért elismerést indítványozunk szavaztatni. 1. Felszerelési darab 24. 2. Régiségi drb 1457. Gyf. 1890. decz. 4. Kórody Péter, Benedek József kiküldött bizottsági tagok. — A közgyűlés úgy a muzeum-örnek, mint a vizsgáló bizottságnak jelentését tudomásul vette, s az indítványozott elismerést megadta.

6. Az előbbi bizottság jelentést tesz a könyvtárra nézve, a mint következik: T. közgyűlés! Alólirottak f. évi decz. 4-én társulatunk könyvtárát szintén megvizsgáltuk, s abban mindent rendben találtunk; azonban tekintetbe véve az ásatások ideje óta a muzeum

gyűjteményének örvedetes gyarapodását, ajánlandónak véljük, hogy a könyvtár vagy más helyiségbe tétessék át, vagy a könyvtárnoki tiszttel egyúttal a muzeum-őr bizassék meg, ki a könyvtár helyiségben levő szabad tért a muzeumi tárgyak elhelyezésére használhatja fel. Gyf. 1890. decz. 4. Kórody Péter, Benedek József kiküldött vizsgáló biztosok. — A közgyűlés a jelentést tudomásul vette, s az indítványt a választmány elintézésére bizta.

7. A pénztárvizsgáló bizottság jelentését a következőkben tette meg: T. közgyűlés! Alólirottak f. évi decz. 4-én megjelentünk társulatunk pénztárnokánál tk. Fröhlich Gyula urnál s átvizsgáltuk az általa és az ellenőr által 1890. decz. 4-ig kezelt pénztárt és pénztári számadásait. A bevételi és kiadási napló rovatainak tételeit összeadva, meggyőződünk, hogy társulatunk vagyona rendesen és gondosan kezeltetett. A számadásokból kitűnt, hogy az alapítke 1400 frt, melyből tényleg befizettetett 350 frt, befizetetlen összeg 1050 frt; 1890-ben bevétel volt 526 frt 99 kr, kiadás 411 frt 11 kr; 1891-re átmenő többlet 115 frt 88 kr. Ezek után kérjük a t. közgyűlést, méltóztassék tk. Fröhlich Gyula pénztárnok és Szentmiklósy Jenő ellenőr urakat a további számadás terhe alól köszönetnyilvánítás terhe mellett felmenteni. Gyf. 1890. decz. 4. Dr. Cserni Béla, Fogarasy János. — A közgyűlés úgy a jelentést, mint az indítványt elfogadta, s számadókat köszönetnyilvánítás mellett felmentette.

8. Kapcsolatban az előbbi tárggyal, a választmány nevében a titkár indítványozza, hogy tekintettel minden számbavehető körülményre, hatalmazza fel a közgyűlés a választmányt arra, hogy az alapító tagoktól a magajánlott, de még mindenkitől be nem fizetett alapítási összegeket a lehető legkiméletesebb modorban bekérhesse, s azon összegeket a lehető legelőnyösebben gyümölcsöztethesse. — A közgyűlés az indítványt elfogadta s keresztülvitelével a választmányt megbizta.

9. A választmány megbizásából a titkár bejelenti a közgyűlésnek, hogy Nm, Lönhart Ferencz erd. püepök úr, az egylet kegyes védnöke, napi szükségleteinek fedezésére a folyó évre 100 frtot kegyeskedett adni, mit a választmány a délelőtti tisztelgés alkalmával megköszönt, de hálája jeléül a közgyűlésnek is bejelenti. — A közgyűlés az adományt hálás köszönettel tudomásul vette.

10. A költségvetés a következő 1891. évre a következőleg terjesztetett elő: Bevétel: 1. Pénztári maradvány 1890-ről 115 frt 88

kr. 2. Hátralékokból 100 frt. 3. Tagsági díjakból 1891-ről 300 frt. 4. Alapítványi kamatokból (1400 frt után) 60 frt. 5. Adományokból 100 frt. 6. 350 frt befizetett alapítványi összeg kamataiból 17 frt 50 kr, összesen 693 frt 38 kr. Kiadás: 1. 1891. évi Évkönyvre 250 frt. 2. Választmányi és közgyűlési összehívókra és levelezésre 50 frt. 3. Ásatásokra 100 frt. 4. Orsz. rég. társ. tagdíjra 5 frt 5 kr. 5. Szolgafizetésre 5 frt. 6. Pénztári könyvek s felszólításokra 8 frt. 7. Vásárlásokra 50 frt. 8. Előre nem látható kiadásokra 50 frt, összesen 518 frt 5 kr. Pénztári maradvány 175 frt 33 kr. A közgyűlés ezen költségvetést azon hozzáadással fogadta el, hogy a bevételekbe az 1891. évi összes tagsági díjak beszámíttassanak.

11. Veszely Károly megtartotta felolvasását, melynek czíme a következő: «Az erdélyi görög katolikusok unioja.»

Ezen igen érdekes felolvasás a hallgatók által tüntető elismeréssel fogadtatott, s a közgyűlés a felolvasónak jegyzőkönyvileg köszönetet szavazván, a felolvasást a jövő évi Évkönyvbe felvétetni rendelte.

12. Elnök előadja, hogy a tisztikarnak mandatuma a jelen alkalommal lejárt, miért is köszönetet mondván a társulat tagjainak a tapasztalt szives támogatásért, a tisztikar nevében lemondott. A közgyűlés elismeréssel adózván a tisztikar minden egyes tagjának fáradhatatlan munkásságáért, nekik jegyzőkönyvileg köszönetet szavaz és mivel rendkívül tudja méltányolni ama tapintatos vezetést, ama sikeres munkálkodást, ama lánglelkű buzgalmat, melyekkel lemondott elnöke az egyület lépésről-lépésre előre tudta vinni, érdemeit jegyzőkönyvileg örökíti meg s ezek alapján közfelkiáltással ujolag megválasztja egylet elnökévé, kérvén, hogy azt elfogadni sziveskedjék. — Csató János kir. tanácsos és Alsófehérmegye alispánja ezen választást köszönettel elfogadván, ezt a közgyűlés örömmel vette tudomásul.

13. A két alelnöki állás levén betöltendő, ezekre dr. Tódor József székesegyházi kanonok és papnöveldei rektor eddigi buzgó működésének elismerése mellett és Hegedüs János nagyenyedi theologiai tanár ajánltattak. — A közgyűlés közfelkiáltással dr. Tódor Józsefet és Hegedüs Jánost alelnökökké választotta; a választottak a választást elfogadták.

14. Az első titkár választása kerülvén elő, erre szavazás ké-

retett. A közgyűlés a szavazást elrendelvén, szavazatszedő bizottsággul Csató Jánost és Ávéd Jákót küldötte ki.

15. Az első titkári állásra a szavazás megtörténvén, a szavazatszedő-bizottság elnöke bejelentette a közgyűlésnek, hogy szavazott 23 tag s a 23 szavazatból 15 Kórody Péter gyulafehérvári theologiai tanárra, 8 pedig Zlamál Ágoston gyulafehérvári főgymn. tanárra esett. — A közgyűlés a választás lefolyását tudomásul vette s Kórody Pétert az egylet első titkárává megválasztottnak elismerte. A választást Kórody Péter elfogadta.

16. Választás alá kerültek a muzeum- és könyvtáróri, pénztárnoki és pénztár ellenőri állások, továbbá a II. titkári állás, melyekre a közgyűlésben a következő ajánlatokat tették: 1. muzeum- és könyvtárör tekintettel ezen jegyzőkönyv 6-ik pontja alatti indítvány elintézésére legyen dr. Cserni Béla gyulafehérvári főgymn. r. tanár, 2. pénztárnok legyen az eddigi buzgó pénztárnok Fröhlich Gyula gyulafehérvári gyógyszerész, és ellenőr legyen az eddigi lelkes ellenőr, Szentmiklósi Jenő gyulafehérvári főgymn. r. tanár s végül 3. II. titkár legyen Ávéd Jákó, gyulafehérvári főgymn. igazgató és ügyész dr. Mohay Sándor ügyvéd, orsz. képviselő. — A közgyűlés minthogy ezen ajánlatokat a nevezett ajánlottak is készséggel elfogadták, kijelentette, hogy 1. muzeum- és könyvtárörnek dr. Cserni Bélát, 2. pénztárnoknak Fröhlich Gyulát, 3. pénztári ellenőrnek Szentmiklósi Jenőt, 4. II. titkárnak Ávéd Jákót és végül ügyésznek dr. Mohay Sándort megválasztotta.

17. Elnök elismerő szavakkal mutatta be a közgyűlésnek Veszely Károly tagtársunknak egyletünk tiszteletbeli tagjának az egylet iránt tanusított meleg érdeklődését és lelkes működését s ajánlotta a közgyűlésnek, hogy Veszely Károlyt válassza meg tiszteletbeli elnökévé. — A közgyűlés lelkes éljenzések között Veszely Károlyt az egylet tiszteletbeli elnökévé választotta.

18. A választmányoknak az 'alapszabályok 44. §. szerinti kisorsolására s illetve kiegészítésére kerülvén a sor, a titkár jelentette, hogy 1. kilépés által megüresedett: Aczél Béla, Basióta László és Tribusz Gusztáv helye; 2. halálozás által pedig Halász Jakab, dr. Veress Ferencz és Teleky József helye, az elsők közé számít még Incze Gerő is. — Továbbá kisorsoltattak: Sántha János, Wenecsek Mihály, Zsakó István, Lukácsfy Viktor, Straubert Ödön, dr. Náthán Bernát, Papp György, Tordai János Izaiás, Bőjtke Lajos és dr. Majer Ödön. Egy kiküldött kandidáló-bizottság a választásra nézve a kö-

vetkező ajánlatot tette: 1. a kisorsoltak mindenikét válaszsza vissza a közgyűlés és 2. a kilépés vagy halálozás által megürült helyekre válaszsza meg a közgyűlés a következő tagokat a választmányba: Török Bertalan megyei főjegyzőt, Csiki László királyi ügyészt, Pál István róm. kath. igazgató-tanácsi előadót, dr. Nagy Károly abrudbányai városi orvost, Damó Vilmos alvinczi főszolgabíró, dr. Hartenbaum Simon gyakorló orvost és Zeyk Dániel orsz. képviselőt. — A közgyűlés az egylet választmányába közfelkiáltással megválasztotta: Sántha Jánost (Magyarigenből), Wenecsek Mihályt (Zalathnáról), Lukácsy Viktor (Magyarigenből), Papp Györgyöt (Nagy-Enyedről), Zsakó Istvánt, Straubert Ödönt, dr. Náthán Bernárdot, Bőjthe Lajost, dr. Majer Ödönt, Tordai János Izaiást (Offenbányáról), Török Bertalant (Nagy-Enyedről), Csiky Lászlót, Pál Istvánt (Kolozsvárról), dr. Nagy Károlyt (Abrudbányáról), Damó Vilmost (Alvinczről), dr. Hartenbaum Simont és Zeyk Dánielt (Nagy-Enyedről).

19. A jegyzőkönyv hitelesítéséről levén szó, ennek hitelesítésére felkérettek: Dr. Tódor József, Novák Ferencz és dr. Náthán Bernát.

Egyéb elintézni való nem merülvén fel, elnök a jelen voltaknak megköszönte azt a buzgóságot, melyvel ezen közgyűlésben részt vettek nem csak, de többen távolról jöttek el, hogy az egylet előhaladását ily módon is támogassák s aztán a közgyűlést befejezettnek jelentette ki.

Kelt Gyulafehérvárt, 1890. decz. 4-ikén.

Ávéd Jákó,

II. titkár, mint a jelen gyűlés jegyzője.

A hitelesítés igazolásául: Dr. Tódor József, alelnök, Novák Ferencz, dr. Náthán Bernát.

V.

HAYNALD LAJOS.

(Szül. 1816. — † 1891.)

Haynald Lajos biboros-érsek, társulatunknak *tiszteleti tagja*, megszűnt élni. Erdély, különösen Gyulafehérvár büszke arra, hogy a dicsőültet egykor magáénak vallhatta, s azért részt kíván az országos gyászban. Azon magas állás, melyet mint egyházfejedelem elfoglalt, azon kiváló politikai szintér, melyen működött, azon nagyszámú elismerés, melylyel a hazai és külföldi tudományos intézetek és társulatok elhálmozták, a nevelés, tudomány és a művészet érdekében tett bőkezű alapítványai halántékai körül elévülhetlen koszorút fűztek, s e koszorúban egy levél minket is illet.

A botánika terén kiváló jártassága és világhírű gyűjteménye által a magyar névnek külföld előtt is elismerést szerzett; nagybecsű ajándékával pedig nemzetét hálára kötelezte. Egyformán ismerte ő a Pyrenaeek flórájával és a köves Sicilia cactusával a gyulafehérvári Nagy-Mamuth kövi rózsáját. Ebben fáradságot és időt nem ismert. — A magyar történetírás továbbfejlesztésére — a «*Monumenta Vaticana*» okiratok kiadására — nagy áldozatokat hozott; ő pedig mindig, kiválóan mint erdélyi püspök a magyar történelmi jognak bátor harczosa vala. Készebb volt lemondani püspöki székeről, mint a nemzet jogain a legkisebb csorbát is ejtetni engedje. Ő bizton hitte, hogy e jog diadalra jut. Ugy történt; s a nemzet tisztelettel jutalmazta őt is, áldozataiért.

Minden nemzetnek meg vannak saját eszméi és a saját férfiai; ő bizonyára a nemzet első férfiainak soraiból volt. Sokat tett, sokat áldozott; művei túlélik őt, s áldozataiban emléke élni fog. — Legyen áldott emléke, s a késő nemzedék találjon benne lelkesedést!

VI.

Az egyesület tagjainak névjegyzéke.

Védnökök:

Lönhart Ferencz, erdélyi püspök, ő cs. és apost. kir. felségének valóságos belső titkos tanácsosa, ő Szentségének házi Praealtusa stb. stb.

Tiszteletbeli tagok:

Gróf Csáky Albin, vallás- és közoktatásügyi miniszter Bpsten.
Pulszky Ferencz, az orsz. képtárak és muzeumok főigazgatója, Budapest.

Id. Ormos Zsigmond, a «Délmagyarországi tört. és rég. Muzeum-Társulat» elnöke, Temesvártt.

Gróf Kuun Géza, a «Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat» elnöke, Maros-Németiben.

Szilágyi Sándor, egyetemi könyvtár-igazgató, Budapest.

Hermannshorti Watterk Ferencz, tábornok, Kassán.

Hampel József, a nemzeti muzeum régészeti osztályának igazgatója, Budapest.

Örökös alapító tagok:

Gyulafehérvár sz. kir. város.

Báró Kemény Kálmán, főispán, Nagy-Enyeden.

Ifj. Dr. Reiner Zsigmond, házbirtokos, Budapest.

Rainai Ignác, ügyvéd, Gyulafehérvártt.

Alapító tagok:

Bürger Márton, birtokos, Krakón.

Dregán János, bányabirtokos, Verespatakon.

Ebergényi Mózes, földbirtokos, Verespatakon.

Első magyar általános biztosító társaság, Budapesten.
Glück Mór, földbirtokos, Alvinczen.
Köblös Dezső, Magyar-Igenben.
Rainai Ignáczné, ügyvéd neje, Gyulafehérvártt.
Reiner Francziska, ny. főorvos neje, Budapesten.
Dr. Reiner Ignácz, miniszteri fogalmazó, Budapesten.
Dr. Reiner János, ügyvéd, Budapesten.

Tiszteletbeli elnök:

Veszely Károly, cz. prépost, plebános, Borbándon.

Elnök:

Csató János, kir. tanácsos, Alsófehérmegye alispánja, Nagy-Enyeden.

Alelnökök:

Dr. Tódor József, kanonok, papnöveldei kormányzó és tanár, Gyulafehérvártt.

Hegedüs János, ev. ref. theol. tanár, Nagy-Enyeden.

Első titkár:

Kóródy Péter, theol. tanár és tanulmányi felügyelő, Gyulafehérvártt.

Másodtitkár:

Ávéd Jákó, főgymn. igazgató, Gyulafehérvártt.

Muzeum- és könyvtárőr:

Dr. Cserni Béla főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.

Pénztárnok:

Fröhlich Gyula, gyógyszerész, Gyulafehérvártt.

Ellenőr:

Szentmiklósy Jenő, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.

Ügyész :

Dr. Mohay Sándor, országgyűlési képviselő, ügyvéd, Gyulafehérvártt.

Választmányi tagok :

- Bartha Győző, kir. törvényszéki bíró, Gyulafehérvártt.
 Boér Béla, polgármester, Abrudbányán.
 Bójtke Lajos, állatorvos, Gyulafehérvártt.
 Butyka Sándor, püspöki titkár, Gyulafehérvártt.
 5. Csató Ferencz, róm. kath. lelkész, Tövisen.
 Csécs András, kir. járásbíró, Gyulafehérvártt.
 Csiky László, kir. ügyész, Gyulafehérvártt.
 Damó Vilmos, főszolgabíró, Alvinczen.
 Dr. Deuts Mór, orvos, Gyulafehérvártt.
 10. Dr. Elekes Viktor, ev. ref. lelkész, Gyulafehérvártt.
 Fogarasi János, székesegyházi karnagy, Gyulafehérvártt.
 Gruber István, járásbirósági hivatalnok, Vizaknán.
 Dr. Hartenbaum Simon, orvos, Gyulafehérvártt.
 Hesky János, bányagazgató, Zalathnán.
 15. Jónás Adolf, birtokos, Gyulafehérvártt.
 Kádár Miklós, v. tanácsos, Gyulafehérvártt.
 Képes Ferencz, rendőrkapitány, Abrudbányán.
 Lukácsfi Viktor, járásorvos, Magyar-Igenben.
 Dr. Májer Ödön, ügyvéd, Gyulafehérvártt.
 20. Dr. Nagy Károly, v. orvos, Abrudbányán.
 Dr. Náthán Bernát, v. főorvos, Gyulafehérvártt.
 Novák Ferencz, kir. tanácsos, polgármester, Gyulafehérvártt.
 Pál István, r. k. igaz. tanács előadója, Kolozvártt.
 Polgári olvasóköri képviselője, Zalathnán.
 25. Popp György, pénzügyi igazgató, Nagy-Ényeden.
 Roska József, rendőrkapitány, Gyulafehérvártt.
 Sántha János, róm. kath. lelkész, Magyar-Igenben.
 Sárdy Miklós, v. tanácsos, Gyulafehérvártt.
 Straubert Ödön, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.
 30. Tamási Áron, kanonok, Gyulafehérvártt.
 Telegdy Vilmos, körjegyző, Örményszékesen.
 Török Bertalan, megyei főjegyző, Nagy-Ényeden.
 Varga Sándor, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.

Wenetsek Mihály, bányafőtiszt, Zalathnán.

35. Zeyk Dániel, országgyűlési képviselő, Nagy-Enyeden.
Zlamál Ágoston, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.
Zsakó István, kir. törvényszéki elnök, Gyulafehérvártt.

Összesen : 37.

Rendes tagok :

- Ágotha Balázs, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.
Ajtai K. Albert, nyomdatulajdonos, Kolozsvártt.
Ajtai János, bányabirtokos, Verespatakon.
Andrej Lajos, jegyző, Tátén.
5. Bakk Endre, lovag plébános, Vizaknán.
Baranyai István, körjegyző, Borbándon.
Baráczy Albert, fegyintézeti lelkész, Nagy-Enyeden.
Barcsay Miklós. birtokos, Tartarián.
Baritz Victor, körjegyző, Abrudfalván.
10. Bányai Károly, birtokos, Gyulafehérvártt.
Barta Zsigmond, tanár, Nagy-Enyeden.
Berrek Hugó, v. pénztáruok, Gyulafehérvártt.
Bessenyei Puhola József, róm. kath. lelkész, Bánffy-Hunyadon.
Dr. Bláha János, bányorvos, Verespatakon.
15. Bodola Lajos, kereskedő, Nagy-Enyeden.
Bogdánovics Sándor, vasuti állomásfőnök, Gyulafehérvártt.
Csecskedy József, v. ellenőr, Gyulafehérvártt.
Csegezy Gyula, aljbíró, Nagy-Enyeden.
Csiki János, róm. kath. lelkész, Zalathnán.
20. Czirlea S. Péter, kereskedő, Gyulafehérvártt.
Deák György, körjegyző, Alvinczen.
Dekány Árpád, gymn. tanár, Kun-Halason.
Dekány Ernő, főerdész, Borbándon.
Deutsch Adolf, kereskedő, Gyulafehérvártt.
25. Drája József, Abrudfalván.
Drumár Sándor, bányabirtokos, Verespatakon.
Erőss Antal, tanító, Offenbányán.
Erschinger K. János, tanító, Ujpesten.
Fehér Gerő, r. kath. s. lelkész, Gyulafehérvártt.
30. Fendl Gyula, szolgabírói irnok, Alvinczen.
Finna János, honvédfőhadnagy, Fogarasban.

- Fuchs Dávid, kereskedő, Gyulafehérvártt.
 Fülei Sz. Lajos, postatakarékpénztári hivatalnok, Budapesten.
 Dr. Gerbert Károly, ny. kamarai főorvos, Zalathnán.
35. Glück Adolf, birtokos, Maros-Váradján.
 Glück Samu, birtokos, Alvinczen.
 Görög Konstantin, jbirósági hivatalnok, Gyulafehérvártt.
 Guardazon József, kir. törvsz. bíró, Gyulafehérvártt.
 Gyulaffy Albert, v. rendőrbiztos, Gyulafehérvártt.
40. Hatszegán Vazul, jegyző, Csórán.
 Herepey Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Nagy-Enyeden.
 Hetzegán Nikefor, jegyző, Sospatakon.
 Hirsch Herman, kereskedő, Maros-Portuson.
 Höhn Károly, v. jegyző, Gyulafehérvártt.
45. Imets F. Jákó, kanonok-plébános, Gyulafehérvártt.
 Imreh Károly, t. főszolgabíró, Magyar-Igenben.
 Issekutz János, ügyvéd, lapszerkesztő, Gyulafehérvártt.
 Jakabffy Albert, nagykereskedő, Gyulafehérvártt.
 Jancsó Lajos, pénzügyi fogalmazó, Nagy-Enyeden.
50. Jeney Árpád, mérnök, Gyulafehérvártt.
 Kádár György, jegyző, Csügeden.
 Keppich József, joghallgató, Budapesten.
 Id. Kerekes János, birtokos, Gyulafehérvártt.
 Kerekes Mihály ügyvéd, Nagy-Enyeden.
55. Király Pál, kir. állami főgymn. igazgató, Fejértemplomban.
 Dr. Kodra Gyula, orvos, Maros-Ujvártt.
 Körner József, kereskedő, Gyulafehérvártt.
 Laszkaráti István, jegyző, Váradján.
 Löwy Bernát, takarékpénztár. könyvvezető, Gyulafehérvártt.
60. Lukács Mihály, birtokos, Zalathnán.
 Dr. Magyary Károly, főorvos, Nagy-Enyeden.
 Mály Sándor, vegyelemzési hivatali főnök, Zalathnán.
 K. Mártonffy Imre, tanító és hírlapíró, Budapesten.
 Medrea Joáchim, jegyző, Alvincz-Karnár.
65. Dr. Mendel Bernát, orvos, Gyulafehérvártt.
 Id. Mendel Manó, birtokos, Gyulafehérvártt.
 Ifj. Mendel Manó, orvosjelölt, Gyulafehérvártt.
 Moldován Lajos, gyógyszerész, Verespatakon.
 Morenó Károly, kereskedő, Gyulafehérvártt.

70. Sz. Nagy Géza, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.
 Dr. Nagy Ignác, ügyvéd, Gyulafehérvártt.
 Dr. Nemes János, ügyvéd, Nagy-Szebenben.
 Pál Antal, finöveldei regens és tanár, Gyulafehérvártt.
 Pátrovics Ferencz, vasuti főmérnök, Gyulafehérvártt.
75. Plesia János, körjegyző, Limbán.
 Rácz Farkas, főszolgabíró, Konczán.
 Rákosi István, volt polgármester, Abrudbányán.
 Reicher Gábor, jbirósági hivatalnok, Vizaknán.
 Dr. Reiner Zsigmond, ny. v. főorvos, Budapesten.
80. Reiner József, szolgabírói irnok, Vizaknán.
 Róm. kath. főgymnasium, Gyulafehérvártt.
 Dr. Rotharidesz Mihály, kir. alügyész, Gyulafehérvártt.
 Dr. Sándorffy Nándor, főgymn. tanár, Fiumében.
 Schissel Albert, jbirósági hivatalnok, Vizaknán.
85. Sombory Sándor, rendőrkapitány, Nagy-Enyeden.
 Schopf Mihály, birtokos, Almaron.
 Simonffy Alajos, főszolgabíró, Balázsfalván.
 Szentmiklósy József, kir. törvysz. aljegyző, Gyulafehérvártt.
 Szoboszlai Kálmán, erdősz, Mármaros-Szigeten.
90. Dr. Szuchy Béla, róm. kath. lelkész, Abrudbányán.
 Takó János, róm. kath. lelkész, Ditróban.
 Tarnai Győző, jbirósági irnok, Gyulafehérvártt.
 Tobiás Sándor, körjegyző, Abrudfalván.
 Tolnay Ervin, Gyulafehérvártt.
95. Tuczy János, főgymn. tanár, Gyulafehérvártt.
 Tyok József, kir. törvysz. irodatiszt, Gyulafehérvártt.
 Ürmösy Ferencz, orvos, Alvinczen.
 Városi képviselő testület, Nagy-Enyed.
 Verespatak nagyközség.
100. Verkóczy Károly, Borberek.
 Weisz Ede, vendéglős, Brassó.

Összesen : 101.

VII.

Egyletünk a következő társulatokkal áll csereviszonyban.

Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums, Bécs.

Bácsbodrogmegyei történelmi társulat, Zombor.

Biharmegyei régészeti és történelmi egylet, Nagy-Várad.

Délmagyarországi történelmi és természettudományi Múzeum-Társulat, Temesvár.

Délmagyarországi természettudományi társulat, Temesvár.

Erdélyrészi Kárpátegyesület, Kolozsvártt.

Erdélyi Múzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztálya, Kolozsvártt.

Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat, Déva.

Kir. magy. természettudományi társulat, Budapesten.

Magyar történelmi társulat, Budapesten.

Magyarországi Kárpátegyesület, Iglón.

Magyar orvosok és természetvizsgálók társulata, Temesvártt.

Mosonymegyei történelmi és régészeti egylet, Magyar-Óvár.

Sopronmegyei régészeti társulat, Sopron.

Szepesmegyei történelmi társulat, Lőcsén.

Trencsénmegyei természettudományi egylet. Trencsén.

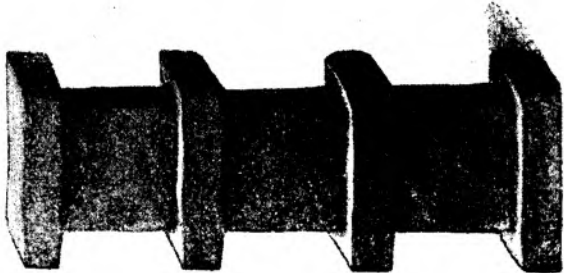
Vasmegeyei régészeti egylet, Szombathely.

Verein für siebenbürgische Landeskunde, Nagy-Szeben.

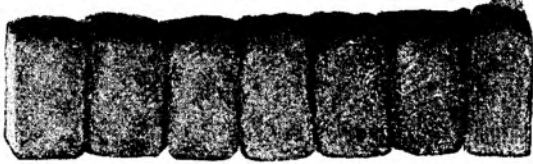

2.

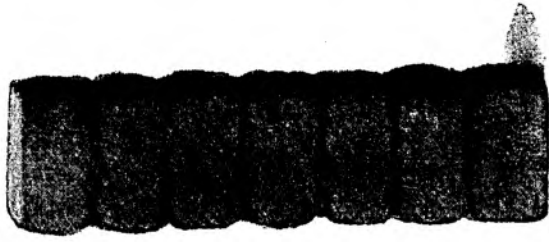

3.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

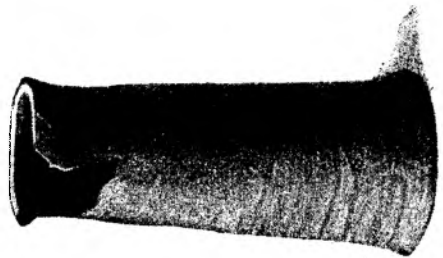

1.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

7.

6.

5.

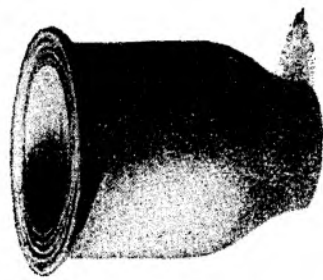

4.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

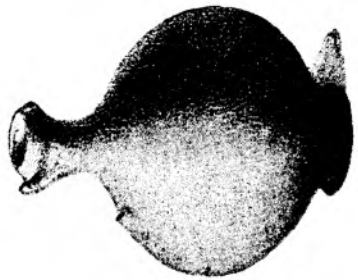
BIBLIOTECA / Central University Library Cluj

9.

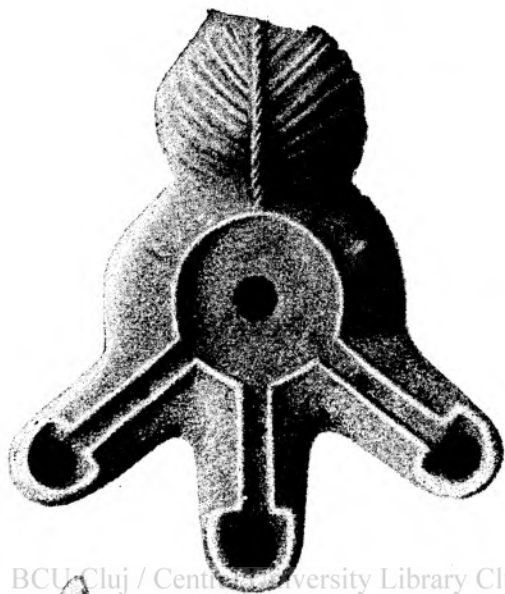
8.

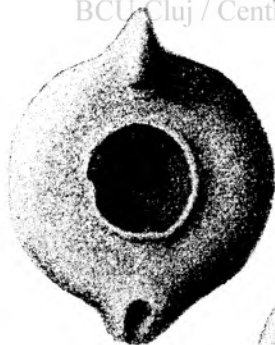
10.

BCU Cluj Central University Library Cluj

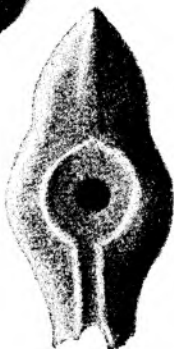
11.

12.

13.

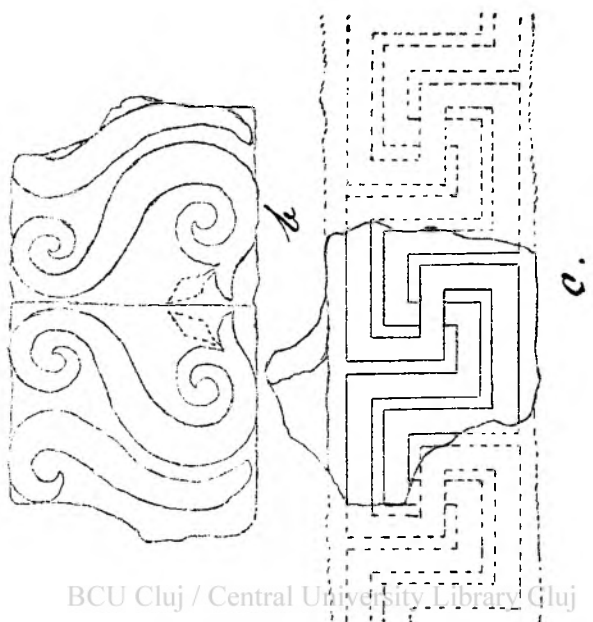

14.

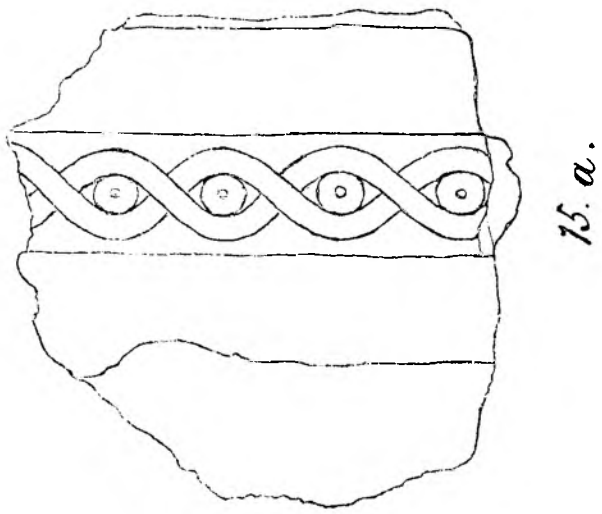
W.F.A.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

BCU Cluj / Central University Library Cluj

MSF pl.

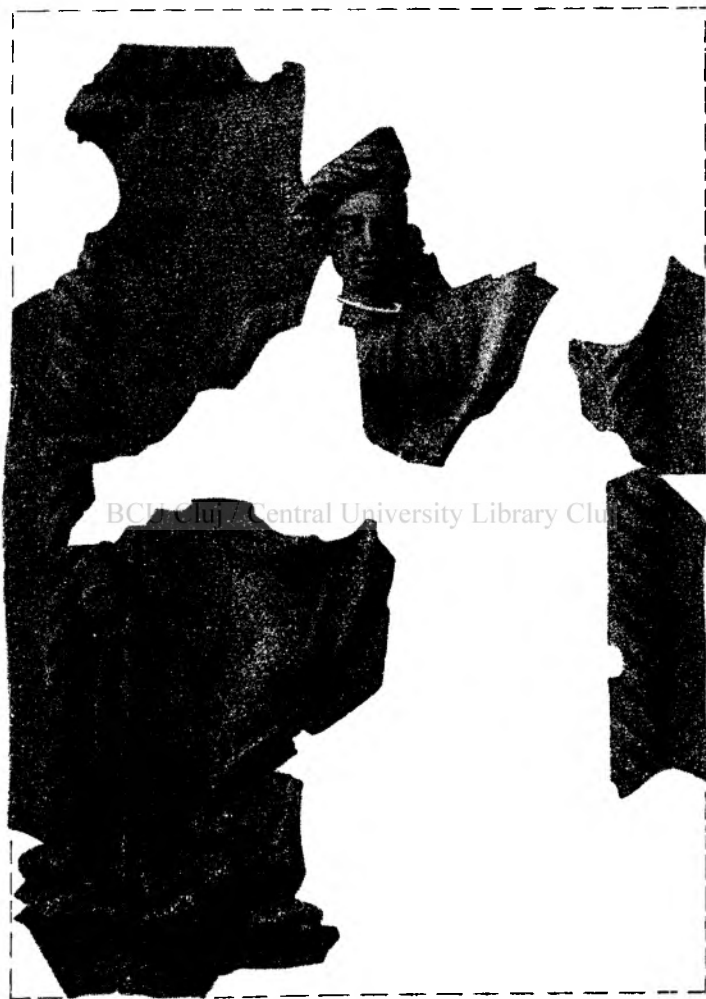
BCU Cluj / Central University Library Cluj

BCU Cluj / Central University Library Cluj

BCU Cluj / Central University Library Cluj

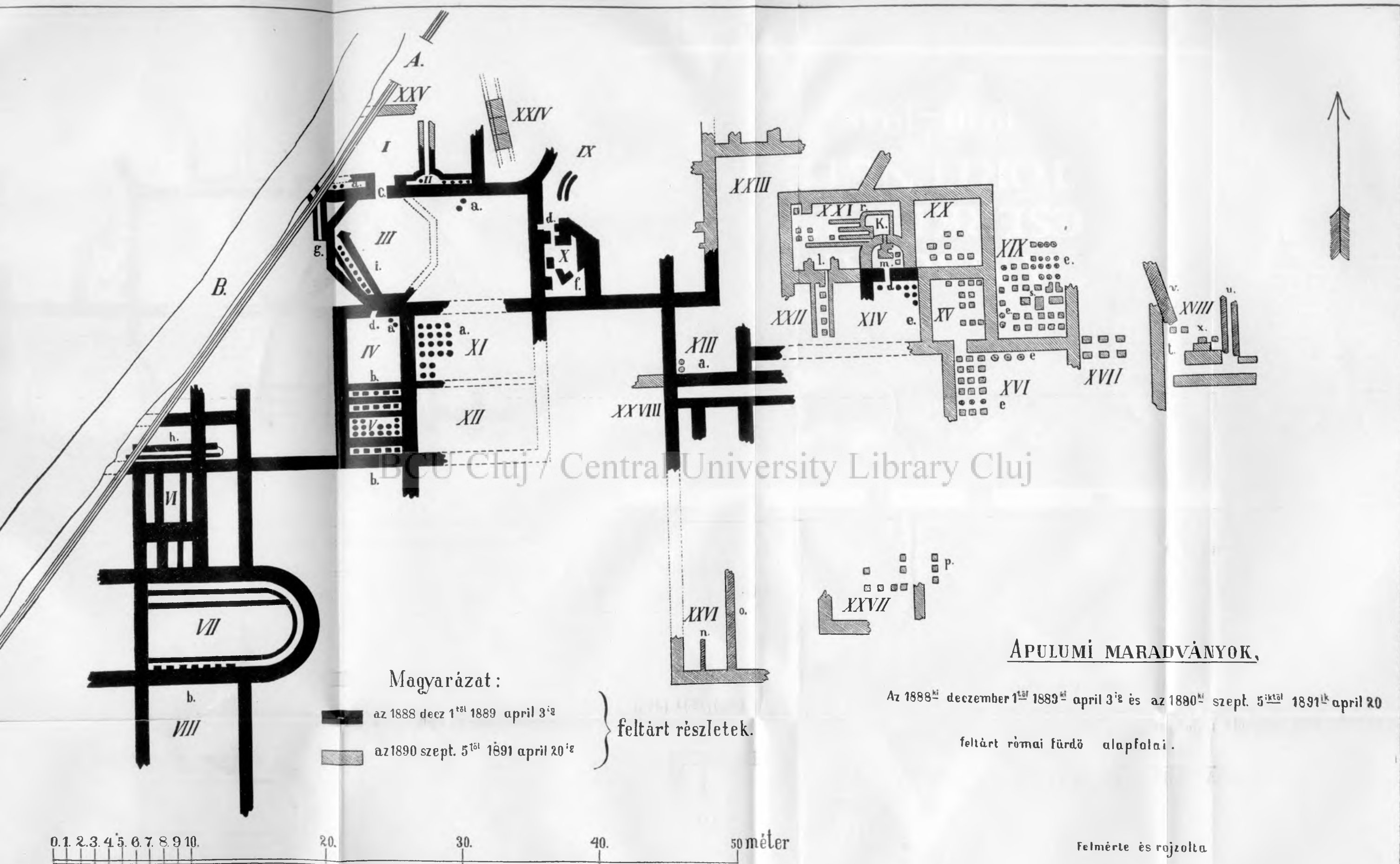

Apulumi maradványok.

Tábla VIII.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Magyarázat:

- az 1888 decz 1^{stől} 1889 april 3^{ig}
 - az 1890 szept. 5^{től} 1891 april 20^{ig}
- } feltárt részletek.

APULUMI MARADVÁNYOK,

Az 1888^{ki} deczember 1^{stől} 1889^{ki} april 3^{ig} és az 1890^{ki} szept. 5^{től} 1891^{ki} april 20

feltárt római fürdő alapfalai.

Felmérte és rajzolta

Dr Cserni Béla.

Kiadja az „Alsófehérmegyei tört régészeti és természettudományi társulat.